

Handreiking kroonjuweel Aarlanderveen

Hulpmiddel en inspiratie bij de toepassing van het provinciaal beschermingsbeleid voor kroonjuwelen Cultureel Erfgoed

Januari 2026

provincie Zuid-Holland

VIGILATE DEC CONFIDENTES

provincie Zuid-Holland

STEEN EN HUIS MEURS

Handreiking kroonjuweel Aarlanderveen

Hulpmiddel en inspiratie bij de toepassing van het provinciaal beschermingsbeleid voor kroonjuwelen Cultureel Erfgoed

Januari 2026

Status van deze handreiking
Deze handreiking voor kroonjuwelen is geen beleidsdocument en niet juridisch bindend. Het is een hulpmiddel voor provincie, gemeente en initiatiefnemers bij de toepassing van de provinciale regels. De handreiking is niet normatief en evenmin uitputtend, en bevat dus geen aanvullende instructieregels en richtpunten.
Enkel de provinciale instructieregels en richtpunten voor kroonjuwelen uit de Zuid-Hollandse Omgevingsverordening zijn juridisch bindend bij nieuwe ruimtelijke ontwikkelingen via het gemeentelijk omgevingsplan of een buitenplanse omgevingsactiviteit.

Voorwoord

Zuid-Holland is een prachtige provincie met veel erfgoed. We hebben mooie monumenten, molens, kastelen en buitenplaatsen. Maar denk ook aan de boerderijlinten, historische dorpen, steden en eeuwenoude cultuur-landschappen die we rijk zijn. Het laat zien dat Zuid-Holland een eeuwenoud gebied is met een rijke historie.

We hebben twaalf ‘provinciale kroonjuwelen cultureel erfgoed’. Dit zijn zeer karakteristieke en waardevolle cultuurlandschappen waar erfgoed het beeld en het karakter van de omgeving bepaalt. Sommige kroonjuwelen zijn zelfs uniek in de wereld. Kijk bijvoorbeeld naar Aarlanderveen en omgeving met zijn hoger gelegen historische bebouwingslint, prachtige molenviergang en weidse droogmakerijen. De provincie beschermt dit erfgoed. Zo zorgen we ervoor dat onze inwoners, bezoekers en toekomstige generaties deze Kroonjuwelen kunnen blijven beleven.

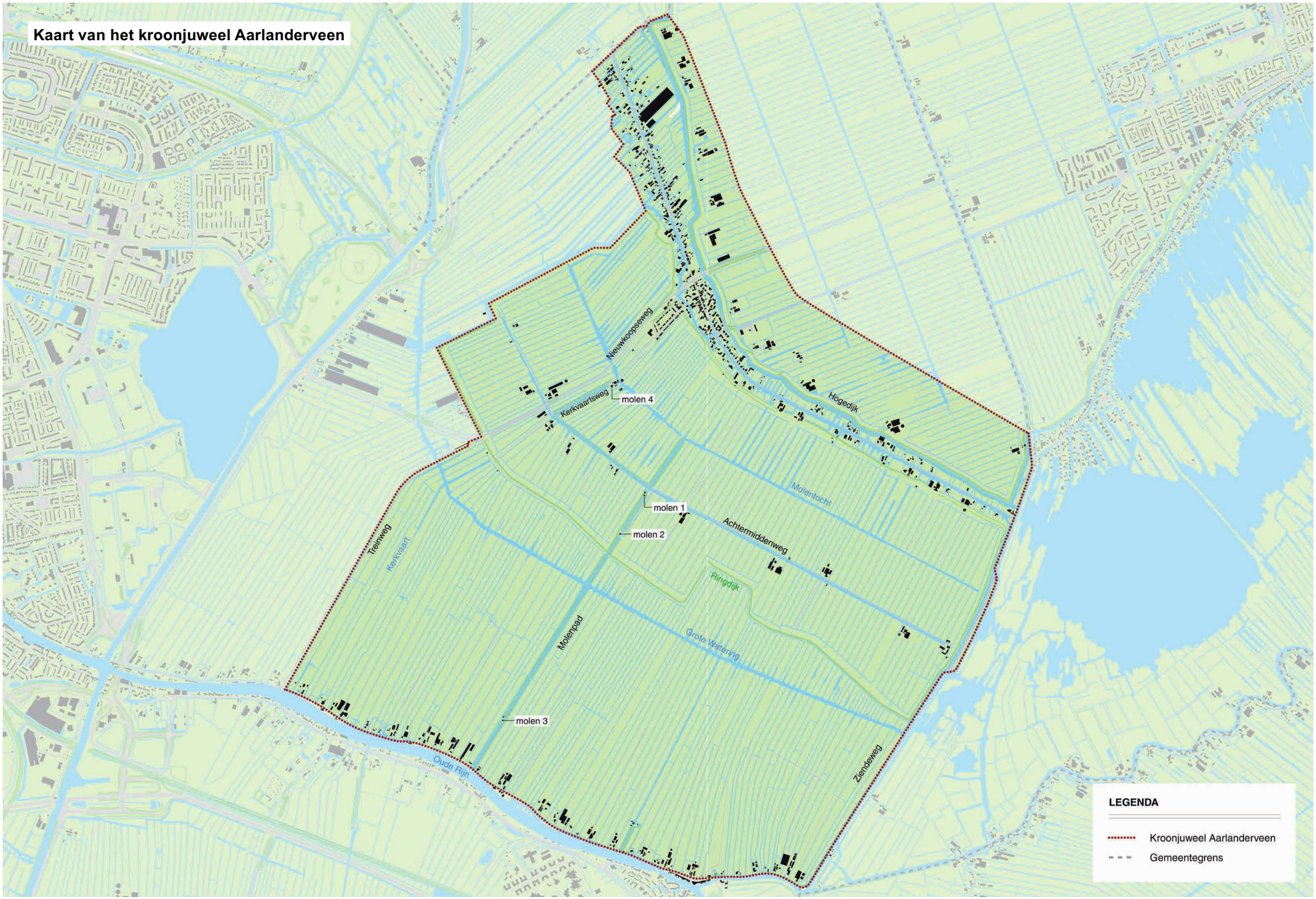
Wij horen bij gemeenten en initiatiefnemers een vraag om meer duidelijkheid. De wereld is niet statisch en we blijven ons ontwikkelen. Maar waar moet je dan rekening mee houden als je nieuwe ruimtelijke ontwikkelingen ambieert binnen deze kroonjuwelen?

De provincie heeft daarom deze handreiking opgesteld als ondersteuning en inspiratie. Dus niet als extra regelgeving maar om te helpen bij het opstellen van plannen. Hiermee maken we een duidelijke basis waarmee we het gesprek aangaan. Zo houden we samen ons unieke culturele erfgoed beleefbaar, nu en in de toekomst!

Meindert Stolk
Gedeputeerde Cultuur en Erfgoed

Arno Bonte
Gedeputeerde Ruimtelijke Ordening

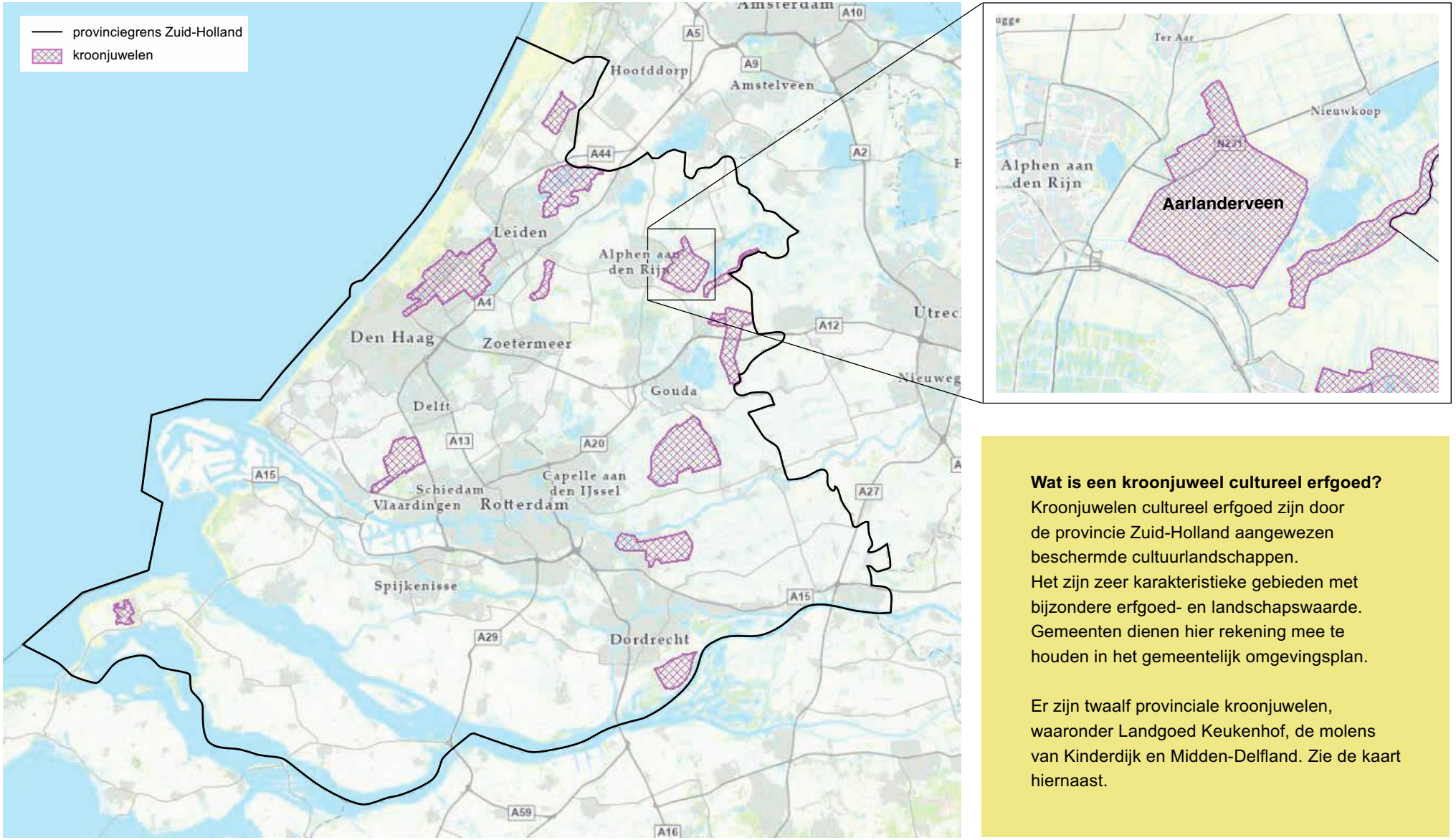
Kaart van het kroonjuweel Aarlanderveen

Inhoudsopgave

Inleiding	9
Toelichting op rol provincie en gemeente	11
Samenvatting van de biografie	13
Deel 1: Ruimtelijke karakterisering	**15**
Deel 2: Cultuurhistorische waardering	**23**
Cultuurhistorische waardenkaart: landschap	26
Cultuurhistorische waardenkaart: bebouwing	27
Fotopagina kwaliteiten	28
Fotopagina autonome ontwikkelingen	29
Deel 3: Handreiking voor ontwikkelingen	**31**
Acht wensen vanuit cultuurhistorie	32
Handvatten voor ontwikkeling van het landschap	36
Handvatten voor ontwikkeling het lint en de erven	40
Bijlagen	**51**
1. Biografie van het kroonjuweel Aarlanderveen	52
2. Scenario's voor het landschap	86
Eindnoten en bronnen	90
Colofon	91

↓ De twaalf kroonjuwelen van Zuid-Holland. [Provincie Zuid-Holland]

Wat is een kroonjuweel cultureel erfgoed?
Kroonjuwelen cultureel erfgoed zijn door de provincie Zuid-Holland aangewezen beschermde cultuurlandschappen.
Het zijn zeer karakteristieke gebieden met bijzondere erfgoed- en landschapswaarde. Gemeenten dienen hier rekening mee te houden in het gemeentelijk omgevingsplan.

Er zijn twaalf provinciale kroonjuwelen, waaronder Landgoed Keukenhof, de molens van Kinderdijk en Midden-Delfland. Zie de kaart hiernaast.

Inleiding

De polder Aarlanderveen was de laatste polder ter wereld die uitsluitend met windkracht werd bemalen. Hoewel er in 1994 een hulpgemaal bij is gekomen, wordt de molenviergang nog steeds ingezet voor de bemaling van de polder. De vier molens liggen ten zuiden van Aarlanderveen, een fraai lintdorp met karakteristieke boerderijen, kerkgebouwen en arbeidershuizen. Vanaf dit lint – het bovenland – daal je tot wel vijf meter af in de droogmakerijen aan weerszijden van Aarlanderveen. De verschillende fases van het Hollandse veenlandschap zijn in deze omgeving nog heel goed zichtbaar.

Aarlanderveen heeft een bewogen geschiedenis. Steeds was de bodem het verdienmodel: takken voor manden en bezems, klei voor keramieken pijpen, gras voor het vee, maar vooral turf, voor de kachels in de huizen. Er waren tijden van voorspoed, met goede oogsten, weinig wateroverlast en hoge turfopbrengsten. Maar regelmatig waren er oorlogen en waterrampen die het leven moeilijk maakten. Armoede en rijkdom wisselden elkaar af. Steeds opnieuw moesten de bewoners zich aanpassen: ze wierpen kades en dijken op, zochten naar nieuwe inkomsten en hielpen elkaar. In het 21e-eeuwse Aarlanderveen zijn er weer nieuwe uitdagingen, zoals de beschikbaarheid van betaalbare woningen, de stikstofproblematiek, stoppende boeren, natuurontwikkeling en de opwekking van schone energie.

Uit gesprekken met bewoners bleek steeds weer dat de Aarlanderveners het landschap, de rust en de ruimte erg waarderen. Er zijn mooie wandelgebieden, zoals het rondje Hogedijk-Noordeinde, het boerenpad van het Zuideinde naar de Achtermiddenweg en het Molenpad langs de molens naar de Oude Rijn. Er worden gezamenlijke activiteiten georganiseerd, zoals het zomerfeest, schaatstochten en Bevrijdingsdag in het hart van het dorp nabij de Hervormde Kerk. Maar dat betekent niet dat het dorp 'klaar' is. Zowel in het dorp als op de erven eromheen zijn er meerdere ontwikkelingen. De centrale vraag bij veranderingen in het landschap, op erven en in de dorpskom is hoe deze ontwikkelingen ingepast kunnen worden in het zo gewaardeerde dorp en landschap.

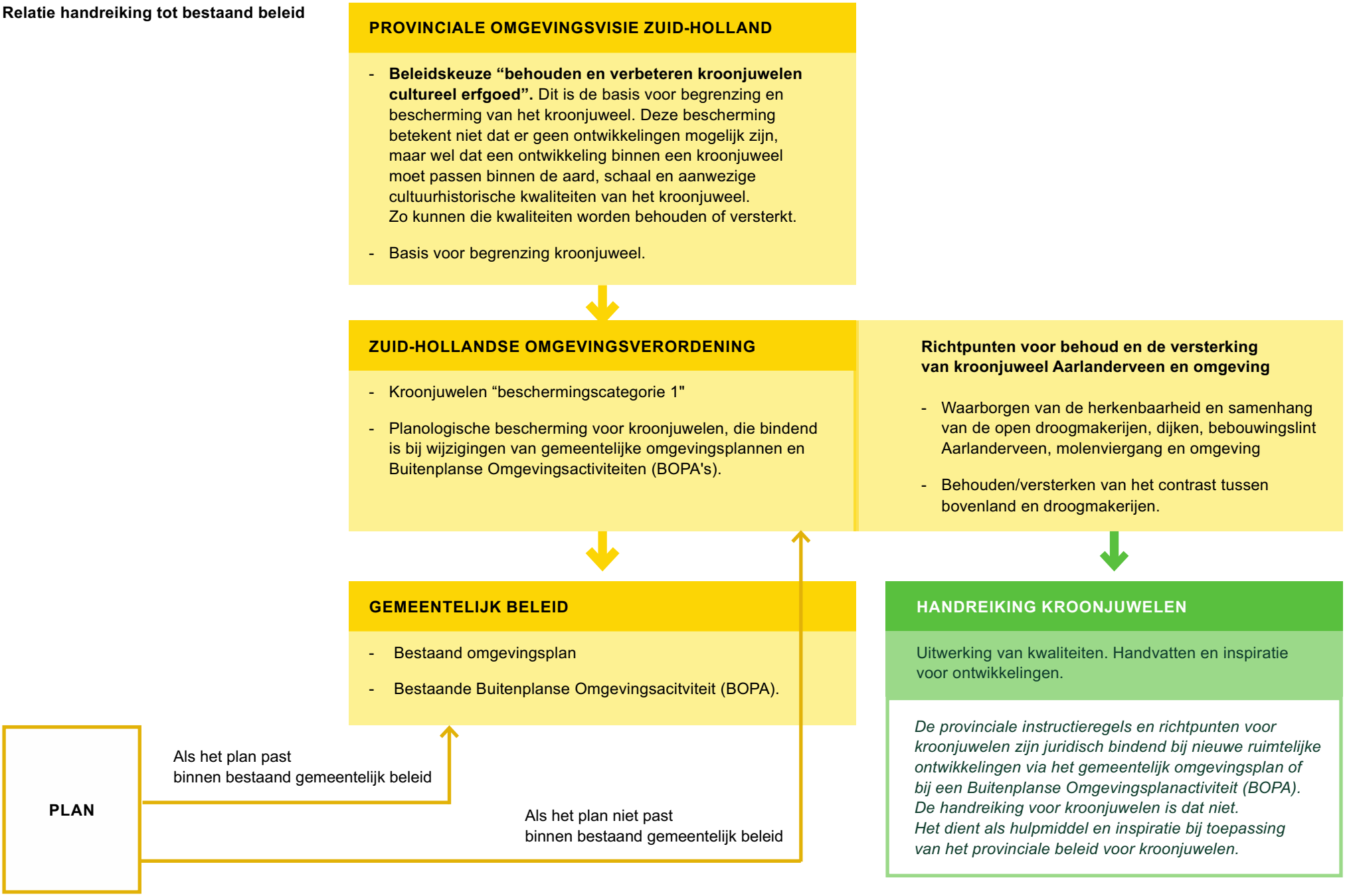
De aanwijzing van kroonjuwelen is gebaseerd op een besluit van het provinciebestuur van Zuid-Holland, als uitwerking van het provinciaal belang voor cultureel erfgoed. De selectie van deze kroonjuwelen is onderbouwd via de provinciale waardenkaart van de Cultuurhistorische Atlas van Zuid-Holland. Via een selectie van gebieden met een hoge tot zeer hoge cultuurhistorische waarde voor zowel landschap als bebouwing. Er is ook een goede ruimtelijke en functionele samenhang tussen die waarden, wat zorgt voor een zeer herkenbaar historisch karakter van een kroonjuweelgebied als geheel. De bescherming is geregeld via regelgeving in het, door Provinciale Staten vastgestelde provinciale omgevingsbeleid (zie par. 3.2). De provincie kent in totaal twaalf kroonjuwelen, waaronder kroonjuweel Aarlanderveen en omgeving.

Doel van deze handreiking
De provincie heeft deze handreiking opgesteld als een hulpmiddel bij het provinciaal beleid voor kroonjuwelen cultureel erfgoed. Deze handreiking betreft het kroonjuweel Aarlanderveen en omgeving (zie kaart op p. 6). U vindt hierin een nadere beschrijving van de geschiedenis (biografie) van dit kroonjuweel, met beelden en kaarten van de belangrijkste kenmerken en waarden. Handvatten en voorbeelden laten zien hoe nieuwe ontwikkelingen kunnen worden afgestemd op deze waarden, als ondersteuning en inspiratie bij de toepassing van het provinciaal beschermingsbeleid. Dit document betreft geen extra regelgeving, maar is een hulpmiddel bij het opstellen van plannen. Op basis van deze plannen gaat de provincie graag het gesprek aan.

Hoe past deze handreiking binnen het provinciaal beleid?
De provincie Zuid-Holland beschermt, via haar omgevingsbeleid, erfgoed en cultuurlandschappen. Die bescherming is vastgesteld voor vijf categorieën:
- archeologie
- historische windmolens
- landgoederen / kastelen
- werelderfgoed
- provinciale kroonjuwelen cultureel erfgoed

Deze handreiking betreft de laatste categorie: provinciale kroonjuwelen cultureel erfgoed. Het schema op de volgende pagina toont hoe de bescherming van deze kroonjuwelen door de provincie in haar beleid is vastgelegd.

Relatie handreiking tot bestaand beleid

Toelichting op rol provincie en gemeente

Rol provincie bij bescherming kroonjuwelen
De provincie heeft in haar Omgevingsvisie en Omgevingsverordening beleid vastgelegd hoe zij kroonjuwelen beschermt. In het geval een gemeente via een omgevingsplan of Buitenplanse Omgevingsactiviteit (BOPA) een nieuwe ruimtelijke ontwikkeling mogelijk wil maken is deze bescherming van toepassing. De provincie beoordeelt dan - in overleg met gemeente - of deze ontwikkeling past binnen aard, schaal en aanwezige cultuurhistorische kwaliteiten van een kroonjuweel. Via een advies aan de gemeente motiveert de provincie deze beoordeling, en vermeldt daarin zo nodig ook of/hoe het conceptplan moet worden aangepast zodat het voldoet aan de beschermingsregels. De provincie kan zo nodig een formele zienswijze indienen als in het omgevingsplan onvoldoende rekening is gehouden met dit advies.

Bij het provinciaal advies zijn de richtpunten uit de Omgevingsverordening bepalend (zie schema pagina 10). Die beoordeling gebeurt op hoofdlijnen, met als belangrijke vragen:
- Sluit de ontwikkeling qua vorm en functie aan bij de gebiedsidentiteit van het kroonjuweel?
- Past de ontwikkeling bij landschappelijke en bebouwings-structuren in het kroonjuweel?

De locatie, omvang en invulling van ontwikkelingen worden niet alleen per individuele kavel bekeken, maar ook vanuit de ruimtelijke kwaliteit en logica van kroonjuweel als geheel.

De provincie kijkt in haar advies naar vorm, maat en schaal van een ontwikkeling maar stelt daarbij geen eisen op het gebied van welstand. Beoordeling van het uiterlijk van bouwwerken, de architectuur, de gebruikte materialen, de kleuren en dergelijke is voorbehouden aan het gemeentelijke welstandsbeleid. Ook over zaken zoals bouwhoogten, beplanting, schuttingen, heggen, parkeren kan de provincie hooguit uitspraken doen in adviserende zin.

Rol gemeente bij bescherming kroonjuwelen
De gemeente dient, bij een (voorgenomen) wijziging van het omgevingsplan of een BOPA binnen een provinciaal kroonjuweel, te zorgen dat een nieuwe ruimtelijke ontwikkeling past binnen aard, schaal en aanwezige cultuurhistorische kwaliteiten van dat kroonjuweel. De gemeente doet dit op basis van de instructieregels en richtpunten uit de Zuid-Hollandse Omgevingsverordening. De Handreiking voor het betreffende kroonjuweel kan daarbij worden benut als hulpmiddel en onderbouwing. Deze bevat dus geen aanvullende instructieregels en richtpunten bovenop de instructieregels en richtpunten uit de Zuid-Hollandse Omgevingsverordening.

Over de wijziging van het omgevingsplan of een BOPA vindt in een zo vroeg mogelijk stadium afstemming plaats tussen gemeente en provincie. De provincie geeft in een advies aan of de nieuwe ontwikkeling past binnen het beschermingsbeleid. Als dat niet het geval is dient de gemeente het plan aan te passen, conform advies van de provincie, zodat het wel past binnen het beleid.

Landschap met turfstekende boeren in het laagveen, Hendrik Willem Schweickhardt, 1783. [RM]

Samenvatting van de biografie

In de tijd van de grote ontginningen (10e-13e eeuw) werd het veenmoeras ten noorden van de Oude Rijn vanaf de rivier in cultuur gebracht. Belangrijk daarbij waren de graven van Holland en de bisschoppen van Utrecht, die het land uitgaven aan pioniers met als motief het vergroten van het landareaal en daarmee de belastinginkomsten. Het dorpslint van Aarlanderveen ontstond aan de achterzijde van de eerste ontginningsslag.

De bodem was bepalend voor het leven in Aarlanderveen. In de eerste periode na de ontginning waren er nog akkertjes, maar al snel werd het land te nat en richtten de boeren zich op het weiden van hun vee, de hennepteelt en de turfwinning. Vanaf de zestiende eeuw nam de turfeconomie in rap tempo het leven in het dorp over. Het omliggende landschap veranderde in een binnenmeer, dat bij storm stukken land wegsloeg en het dorp overstroomde. Zodra het veen te diep lag en niet meer opgeschept kon worden, verarmde Aarlanderveen en waren de dorpelingen gedwongen om naar andere inkomstenbronnen te zoeken. Zo kende de pijpenmaakindustie een korte maar hevige bloeiperiode in het dorp. Maar turfwinning was economisch erg aantrekkelijk, dus de Aarlanderveners zochten naar nieuwe gebieden om te vervenen. Terwijl het dorp meerdere keren overstroomde vanaf het merengebied aan de noordzijde - veroorzaakt door de eerdere turfwinning daar - gingen de dorpelingen aan de andere kant verder met het winnen van turf. Het Hoogheemraadschap Rijnland verplichtte nu wel de de aanleg van een ringdijk, zodat het dorp was beschermd tegen overstromingen. Aan het eind van de achttiende eeuw werden er eerst drie molens en later nog een extra molen gebouwd om de uitgeveende polder bij Aarlanderveen weer droog te maken. Het landschap veranderde weer in weidegronden.
Ook het dorpslint is aan verandering onderhevig. Van oudsher had Aarlanderveen eigenlijk twee bewoonde dorpslinten: het tracé Noordeinde-Dorpsstraat-Zuideinde ('het Dorp') en de rechteroever van de Oude Rijn ('Lage Zijde'). In de loop van de negentiende eeuw werd de Lage Zijde, ook onder invloed van de industrieontwikkeling langs de Oude Rijn, belangrijker. In 1918 werd de versmelting van Aarlanderveen en Alphen concreet met het samenvoegen van de gemeentes, ook met Oudshoorn erbij. Na de oorlog werd Alphen aan den Rijn de groeikern, en Aarlanderveen bleef het kleine dorp. Dit heeft ertoe geleid dat de karakteristieke sfeer, de beplantings- en waterstructuren, de historische bebouwing, de landschappelijke ligging en de weidsheid behouden zijn gebleven. Achter het dorpslint werden in verschillende fases wel kleine nieuwe buurtjes aangelegd, maar uit historische kranten blijkt ook dat Aarlanderveners de groeiruimte te beperkt vonden. Nog steeds zoekt het dorp naar ruimte om door te ontwikkelen, met behoud van de kwaliteiten van het dorp en het landschap.

↓ De korenmolen aan het Noordeinde, 1930. [GA]

↓ Valbrug naar het Zuideinde, links de Christelijke School, ca. 1930. [GA]

Deel 1

Ruimtelijke karakterisering

Landschappelijke karakteristiek (1): samenhangend en weids

Kroonjuweel Aarlanderveen is een relatief gaaf droogmakerijenlandschap met windmolenbemaling. De samenhang tussen molens, dijken en het polderland is als een ensemble bewaard gebleven. Kenmerkend is de uitgestrektheid van het ontginnings- en droogmakerijenlandschap. Zeker in oost-westelijke richting rijkt het zicht over de grasvlakte kilometers ver. De routes leiden over de hogere kades: de Ziendeweg en de Treinweg. Midden in het open landschap komen alleen de koeien, de boeren en wandelaars. De bewoners waarderen de weidsheid en het verre zicht. Het dorpslint is de besloten tegenhanger van de openheid. Tussen de bebouwing door kijk je over de sloten de verte in, zie de foto rechtsonder.

↓ Het ontginningslandschap tussen de droogmakerij van Aarlanderveen en de Oude Rijn. Vanaf de Ziendeweg kijk je vijf kilometer ver naar het westen.

↓↓ De Droogmakerij ten Westen van Aarlanderveen vanaf de Ziendeweg ter hoogte van de Molentocht. Rechts is een stukje van het lint van Aarlanderveen zichtbaar.

↓ In contrast met de openheid van het landschap staat de beslotenheid van het lint. Hier afgebeeld is het Noordeinde.

↓↓ Vanaf het lint bieden de sloten doorzichten op het achterland.

Landschappelijke karakteristiek (2): geschiedenis afleesbaar in hoogteverschillen

De hoogteverschillen tussen het lint en de droogmakerij lopen op tot wel 5 meter. Het reliëf is zeker vanaf de routes haaks op het lint goed zichtbaar. Over de Kerkvaartsweg rijd je vanaf de Dorpsstraat zo de diepte in. Op de foto rechtsboven kijken we vanaf de Kerkvaartsweg op de achterkant van het veel hoger gelegen oude treinstation van het dorp. Bijzonder is hoe, voorafgaande aan de vervening, de ringdijk van de Droogmakerij aan de Westzijde van Aarlanderveen al was aangelegd. De dijk stak dwars door het landschap en onderbrak de lange poldersloten. Bij de uiteindelijke droogmaking een halve eeuw later (omstreeks 1790) werd het vroegere slotenpatroon gedeeltelijk hergebruikt. De kavels werden verbreed en de sloten rechtgetrokken. In verhouding tot de Nieuwkoopse Droogmakerij ten noorden van het lint, waar een nieuw kaarsrecht blokkenpatroon werd gegraven, is de oorspronkelijke verkaveling in Aarlanderveen beter bewaard.

↓ Het hoogteverschil tussen het bovenland van het lint (voorgrond) en daarachter de droogmakerij van Nieuwkoop. Het huisje steekt nog net boven de reliëfrand uit.

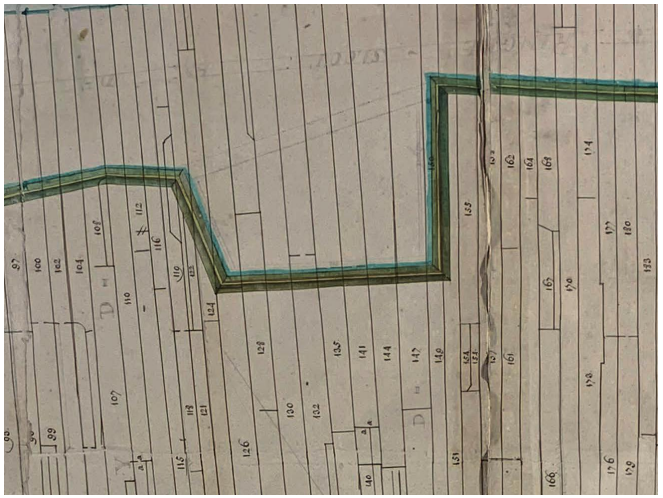
↓↓ Fragment van de kaart van de aanleg van de ringdijk van de Aarlanderveense droogmakerij. Onder zien we het slotenpatroon van voor de droogmaking. De volledige kaart is opgenomen in de bijlage van dit rapport. Melchior Bolstra, 1740. [NA]

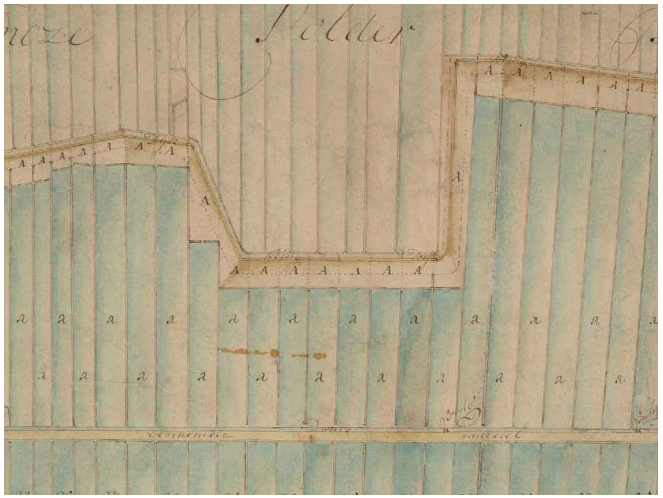
↓ De achterkant van het station van Aarlanderveen, hoger gelegen dan het in de droogmakerij gebouwde uitbreidingswijkje aan de Kerkvaartsweg.

↓↓ Fragment van de kaart van de droogmaking in ca. 1790. Onder zien we het slotenpatroon van na de droogmaking, waarin het oude slotenpatroon deels is hergebruikt. De volledige kaart is opgenomen in de bijlage van dit rapport. 1790. [NA]

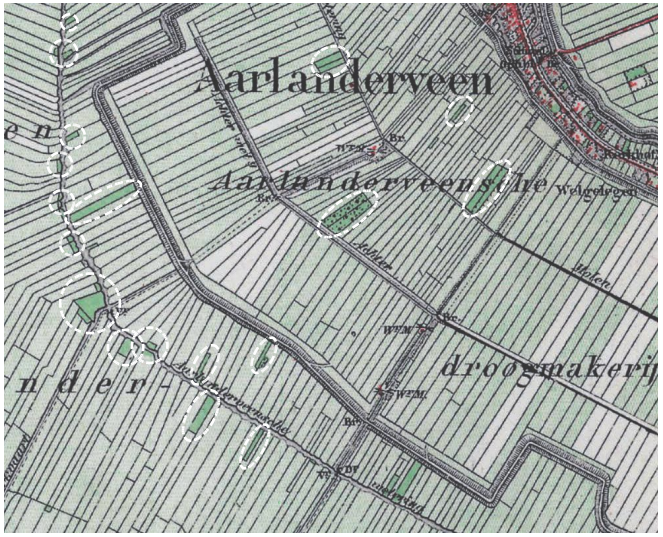

Landschappelijke karakteristiek (3): grasland en boomgroepen en bosjes

De uitgestrekte grasmat kende vroeger meer soortendiversiteit. Door vernieuwing en opschaling in de landbouw is het landschap uniformer geworden. Op plekken is de soortenrijkheid weer hersteld, zoals op de foto rechtsonder. Op historische kaarten zien we bovendien vele bosjes, vooral aan de Grote Wetering. De bosjes zijn nu gereduceerd tot enkele kleine bomengroepen en hier en daar nog een resterend geriefbosje. Een geriefbos is een klein bos waar vroeger het hakhout vandaan werd gehaald. Het zijn belangrijke leefwerelden voor bijzondere planten- en dierensoorten.

↓ Boomgroepjes aan het einde van de kavels bij de Grote Wetering.
↓↓ Geriefbosje bij Noordeinde 4.

↓ Gedeelte van Aarlanderveen omstreeks 1875. De bosjes zijn wit omcirkeld. [Topotijdreis]
↓↓ Kavel tussen de Nieuwkoopseweg en de Kerkvaartsweg ter hoogte van de Putmolen waar de soortenrijkheid is hersteld.

Stedenbouwkundige karakteristiek:
lintbebouwing van open naar besloten sfeer

↓ Van links naar rechts: het lint is vanaf de uiteinden naar de dorpskern toe steeds dichter bebouwd en beplant.

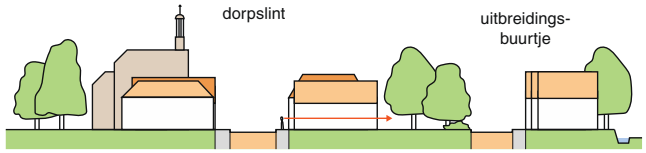
Fraai is de geleidelijke overgang van besloten naar open relatie met het landschap, van de dorpskern rond de Hervormde Kerk naar de uiteinden van het lint. Op de volgende pagina worden de kenmerken van de verschillende sferen van het dorpslint beschreven.

Drie sferen van het dorsplint van Aarlanderveen

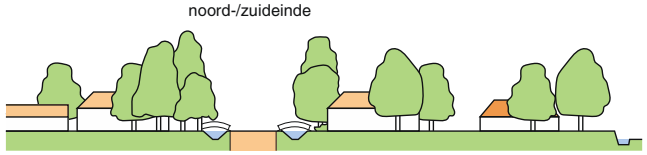

Sfeer 1: Dorpsstraat

Kenmerken:

- lintbebouwing direct aan en geörienteerd op de weg
- bebouwing dicht op elkaar, smalle doorzichten op groene achtertuinen
- vrijstaande woonhuizen, woonboerderijen, voormalige winkels, korte blokjes rijtjeshuizen
- kleine uitbreidingsbuurten op de tweede lijn (achter de lintbebouwing)
- smalle rijweg met voetgangersstrook aan weerszijden
- bebouwing meestal direct aan de weg, soms groene erfafscheiding en kleine voortuinen

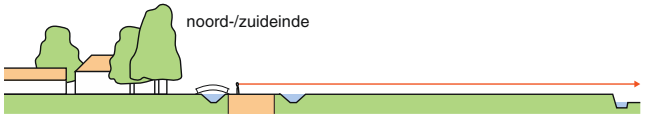

Sfeer 2: Noord- en Zuideinde dorpszijde

Kenmerken:

- besloten karakter, relatief dicht bebouwd en dicht beplant, enkele smalle doorzichten tussen de bebouwing op de achtererven
- brede sloot tussen kavels en rijweg
- erfbebouwing, vrij op kavel, geen aaneengeschakelde bebouwing
- woonhuizen en -boerderijen aan de voorzijde, schuren en bedrijfsgebouwen op de achtererven
- ritme van bruggen over de sloten naar de kavels
- smalle rijweg, begroeide bermen

Sfeer 3: Noord- en Zuideinde open zijde

Kenmerken:

- open karakter, veel onbebouwde kavels, panoramazicht op achterliggend open landschap
- brede sloot tussen kavels en rijweg
- erfbebouwing, vrij op kavel, geen aaneengeschakelde bebouwing
- enkele clusters bebouwing of vrijliggende boerderij-erven
- enkele boskavels en boomclusters
- smalle rijweg, begroeide bermen

Architectonische karakteristiek: kenmerkende dorpsbebouwing

↓ Van links naar rechts: twee historische boerderijen, een karakteristieke langhuisboerderij, het Oude Rechthuis, het station van Aarlanderveen, de Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerk.

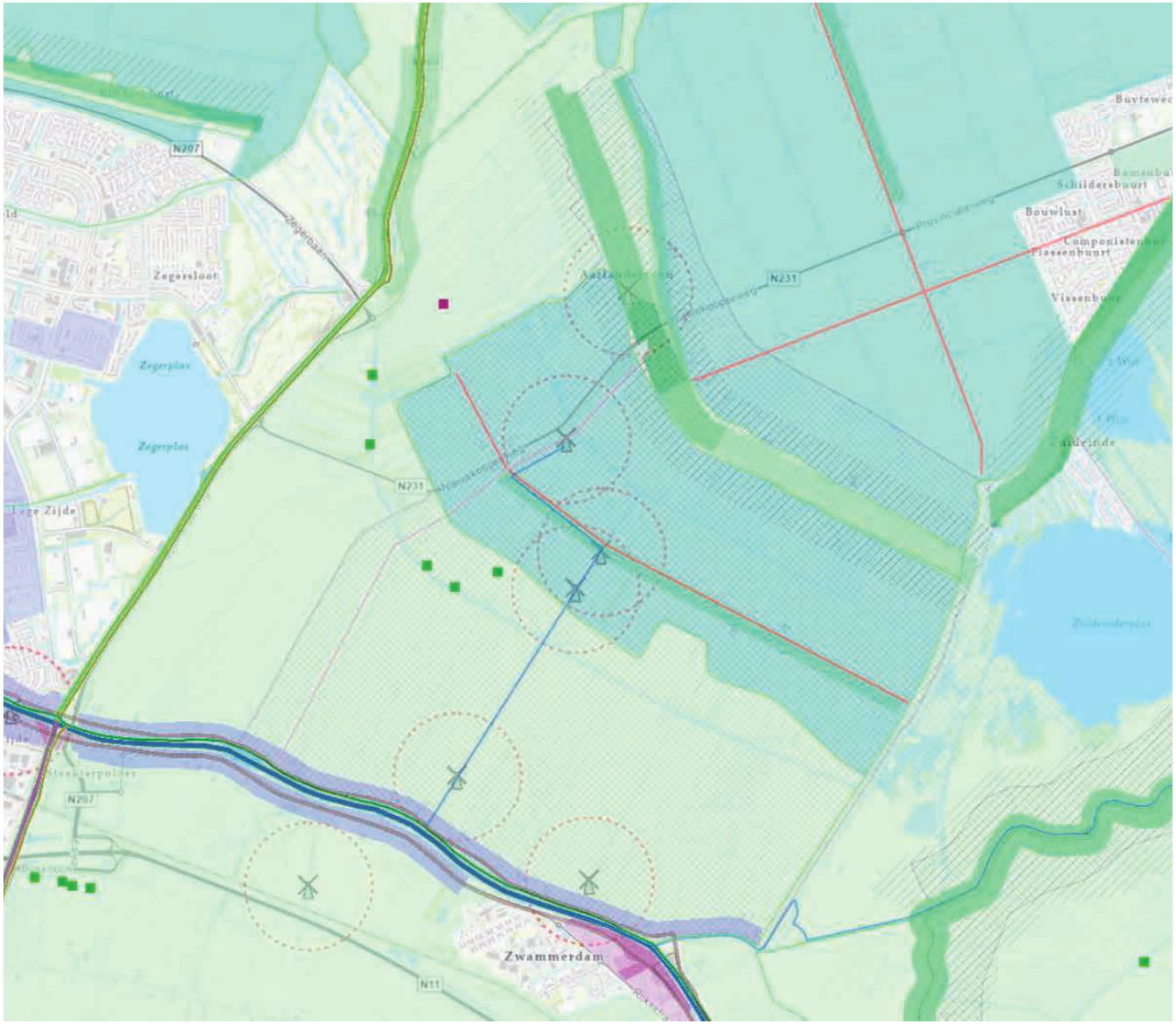

Historische (langhuis)boerderijen, maar ook arbeidershuizen, het treinstation, de kerken en het Oude Rechthuis bepalen het dorpse karakter van Aarlanderveen. Het zijn veelal eenduidige bouwvolumes, met een schild- of zadeldak van rode of donkere pannen, bakstenen gevels met relatief sobere gevelornamenten in baksteen en natuursteen. Het lint is pandsgewijs opgebouwd. Dat betekent dat ieder huis steeds anders is dan het buurpand, waardoor een gevarieerd maar toch samenhangend beeld ontstaat. Ook nieuwe gebouwen sluiten vaak aan op deze karakteristieken.

↓ Cultuurhistorische kenmerkenkaart Aarlanderveen. [Bron: kaart Cultuurhistorische Hoofdstructuur Provincie Zuid-Holland]

Landschap

- veenontginning
- veenplas
- veenontginning met petgaten
- droogmakerij
- hoofdafwatering
- cultuurhistorische bosjes
- poldergrens

Routes

- jaagpad Leiden-Utrecht
- wegenpatroon
- Oude Rijn (historische vaarweg)
- Aarkanaal
- kerkepad

Bebouwing

- polderlinten tot 1850
- polderlinten 1850-1940
- dijklint tot 1850
- molenbiotoop
- molens

Deel 2

Cultuurhistorische waardering

Cultuurhistorische waardering

In Aarlanderveen zijn de verschillende fases van de vervening en droogmaking nog goed zichtbaar. Het hoogteverschil tussen polder en bovenland, de molenviergang, de vaarten, de sloten en vooral de samenhang hiertussen bepalen het karakter van Aarlanderveen. Deze cultuurhistorische waardering is een nadere uitwerking van de waardebeschrijving van het kroonjuweel van de provincie Zuid-Holland. De in de beschrijving van het kroonjuweel opgenomen waarden zijn in de tekst **groen** gemarkeerd, de aanvullingen in het **zwart**. In de cultuurhistorische waarderingskaarten op de volgende pagina's zijn de ruimtelijke waarden aangegeven. Vanwege de leesbaarheid zijn de kaart over het landschap en de beleving en de kaart over de bebouwing opgesplitst. Hieronder lichten we de waarden nader toe. Dit hoofdstuk eindigt met twee fotopagina's over de kwaliteiten en fricties.

Landschappelijke waarden
Van waarde zijn:

- Het lintdorp op oude bovenlanden, omgeven door droogmakerijen. Het hoogteverschil hiertussen is markant en goed beleefbaar langs de randen van het bovenland en bij de dijken en kades.
- De herkenbaarheid van en de niveauverschillen tussen drie peilgebieden van Aarlanderveen. De Put ligt het diepst, daaromheen de rest van de droogmakerij en richting de Oude Rijn het vroege ontginningslandschap. Aan de noordkant ligt een nog dieper peilgebied, de Nieuwkoopse Droogmakerij.
- De openheid van en verrijkende zichten over het polder- en droogmakerijenlandschap aan weerszijden van het lint, met name vanaf de Kerkvaartsweg, de Treinweg, de Ziendeweg en het Molenpad. De openheid wordt begrensd door de bebouwingslinten van Aarlanderveen en langs de Oude Rijn, die in het landschap zijn gemarkeerd met opgaand groen (bomen en begroeiing)
- De Oude Rijn als ontginningsbasis van Aarlanderveen.
- De molenviergang die de droogmakerij bemaalt, uniek in de wereld. Het systeem van de molenviergang, zichtbaar in één oogopslag in het vlakke landschap, bestaat uit de vier molens met bijgebouwen, de molenbiotopen, de verbindende vaarten en kades, en ook de wandelroute die de vier molens en de Oude Rijn verbindt. De molenbiotopen rond de molens zijn open gebieden die de windvang garanderen.
- De vaarten, aangelegd in verschillende periodes als verbetering van de afwatering: de Kerkvaart als oudste verbinding tussen Aarlanderveen en de vroegere Lage Zijde (nu Alphen aan den Rijn) en vroegere scheiding tussen de Noordeinder- en Zuideinderpolder. De Grote Wetering, een in de middeleeuwen gegraven watergang voor verbetering van de afwatering. De twee tochten van de droogmakerij uit de achttiende eeuw en haaks daarop de afvoerende watergang langs molen 1, 2 en 3 tot aan de Oude Rijn.

Stedenbouwkundige waarden
Van waarde zijn:

- Het cultuurhistorisch waardevolle lintdorp Aarlanderveen, een oorspronkelijk in het midden van het veengebied aangelegde ontginningsas.
- De drie sferen van het dorpslint (rood-oranje op de waarderingskaart bebouwing): dicht bebouwd in de kern (Dorpsstraat), dicht beplant aan de dorpszijden van het Noord- en Zuideinde en vervolgens het ijlere en meer open lint aan de uiteinden van het Noord- en Zuideinde.
- De vrije ligging van de erven aan de Achtermiddenweg en de Hogedijk in het open landschap (geel op de waarderingskaart bebouwing). Dit zijn zeer ijle linten, met meer tussenruimtes dan bebouwde kavels.
- Het zicht vanaf het lint over de poldersloten op het achterland.
- Het gebied rond de Hervormde Kerk en het Oude Rechthuis als eeuwenoud hart van het dorp.
- De routes: het tracé van Noordeinde, Dorpsstraat en Zuideinde, haaks daarop de Kerkvaartsweg en de Treinweg (voormalige spoorbaan) en het Molenpad als recreatieve route.

Architectonische waarden

Van waarde zijn:

- De lintbebouwing van (monumentale) boerderijen en arbeidershuizen. (Een inventarisatie van beeldbepalende bebouwing valt buiten de scope van dit onderzoek)
- De open ruimte tussen de bebouwing en de doorzichten op het achterland.
- De vier kerken als landmarks van Aarlanderveen
- De rijks- en gemeentelijke monumenten.

Fricties

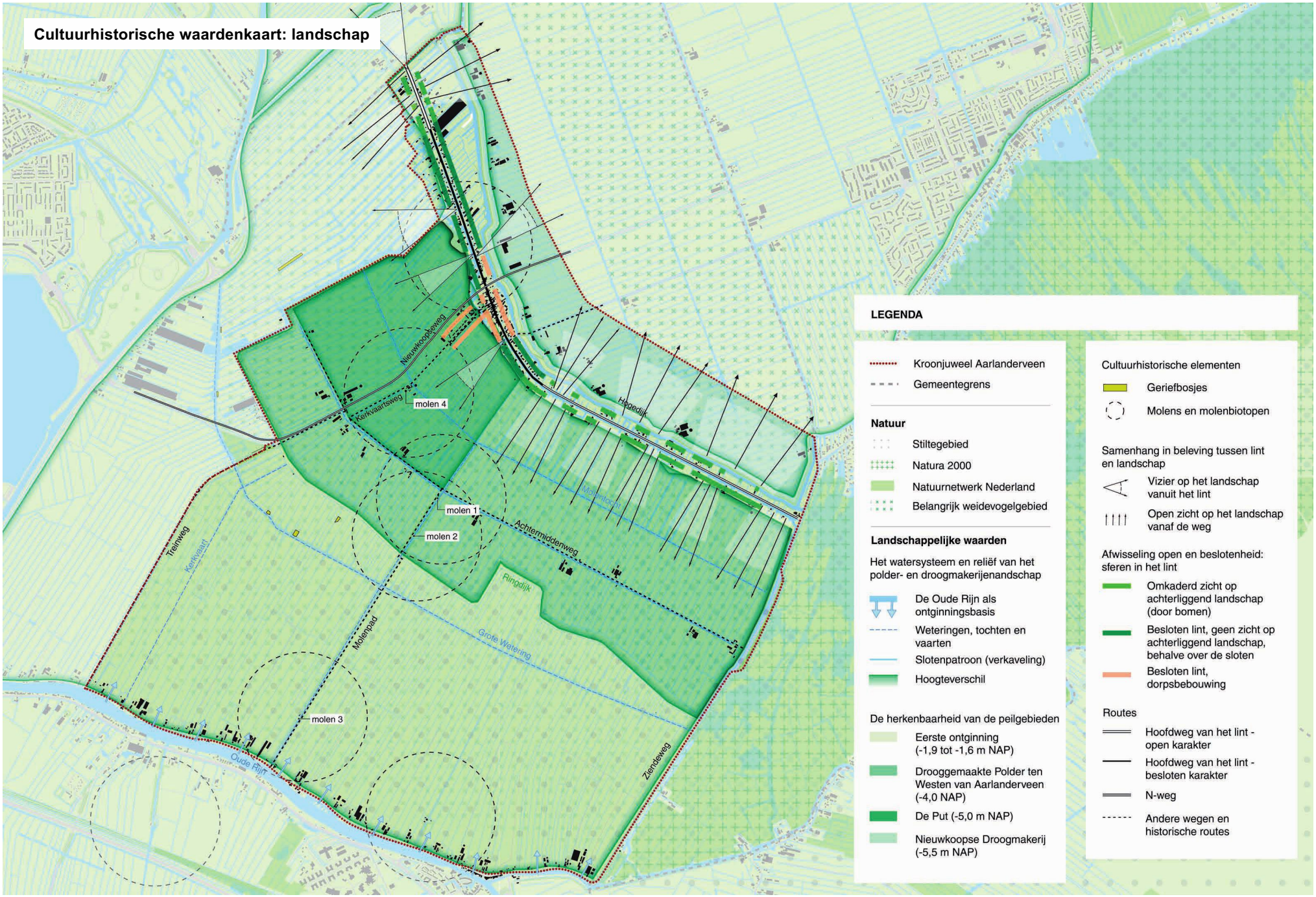
- Gedempte sloten, als gevolg van opschaling bedrijven.
- Verstoorde beleving van het landschap door de zichtbaarheid van grote loodsen en bedrijfscomplexen vanwege de schaal en maat en/of het ontbreken van een erfrand van bomen en beplanting.
- Grote oppervlakte erfverharding aan de weg.
- Niet passende erfafscheiding (bakstenen muren, modern hekwerk, etc.).
- Architectuur die niet aansluit op het dorpse karakter.

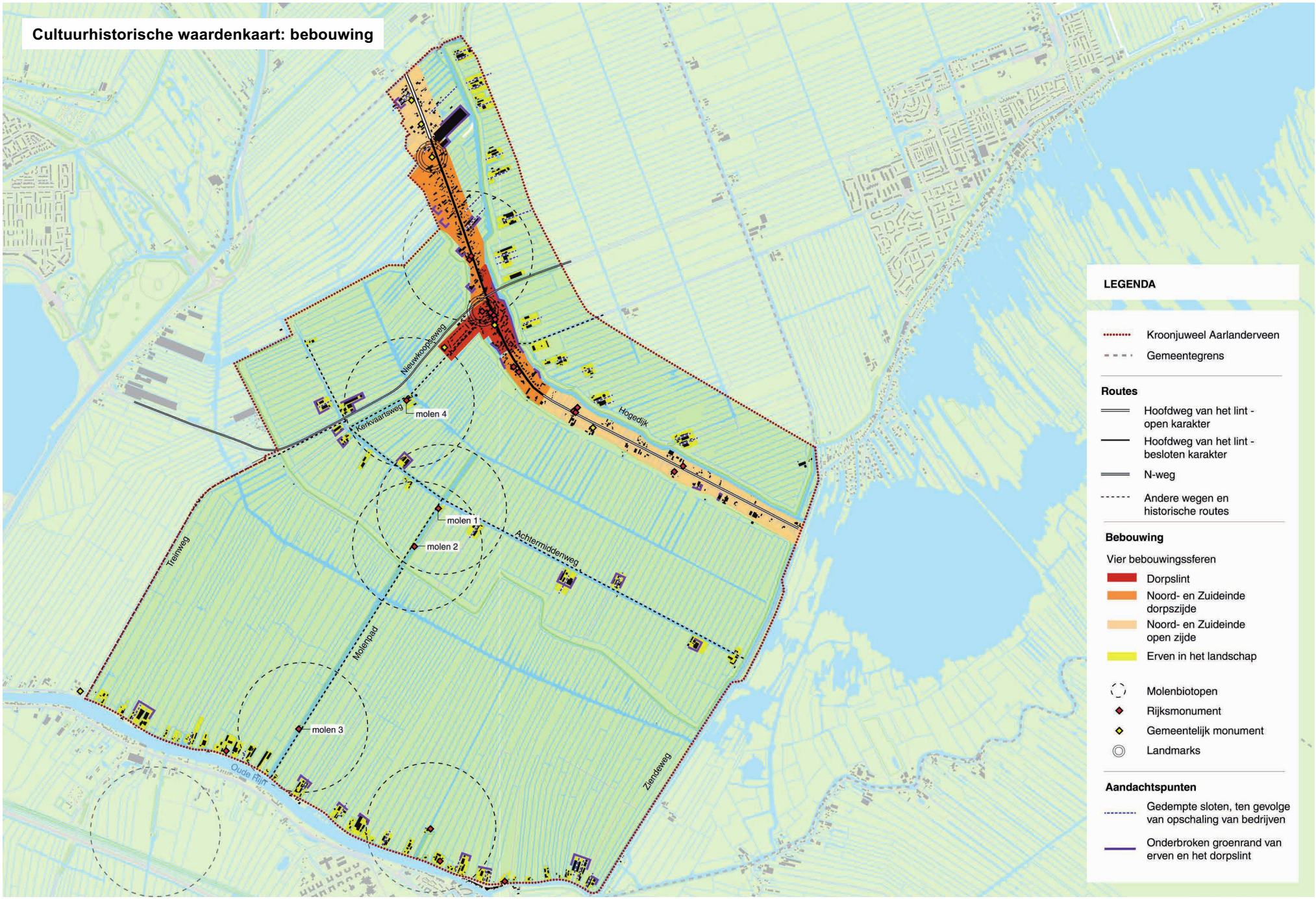
Immateriële waarden

Van waarde zijn:

- De cultuurhistorische betekenis van de molenviergang als enige werkende viergang ter wereld. De molens worden nog bewoond door actieve en betrokken molenaars. Het ambacht van de molenaar staat op de lijst Immaterieel Erfgoed van UNESCO.
- De historisch sterke gemeenschap van Aarlanderveen: betrokkenheid, burenhulp en zelforganisatie. Aarlanderveen kent nog steeds een uitgebreid verenigingsleven en allerlei dorpsfeesten en vieringen.
- De verbinding tussen de Aarlanderveners en het landschap, vroeger als veenlieden en -arbeiders, nu als boeren, als wandelaars, fietsers en bewoners.
- Aarlanderveen als karakteristiek veenweide- en droogmakerijenlandschap, exemplarisch voor het Groene Hart.

Cultuurhistorische waardenkaart: landschap

Cultuurhistorische waardenkaart: bebouwing
Nieuwkoopseweg
Kerkvaartsweg
molen 4
Hogedijk
molen 1
molen 2
Achtermiddenweg
Treinweg
Molenpad
molen 3
Oude Rijn
Ziendeweg
LEGENDA
Kroonjuweel Aarlanderveen
Gemeentegrens
Routes
Hoofdweg van het lint - open karakter
Hoofdweg van het lint - besloten karakter
N-weg
Andere wegen en historische routes
Bebouwing
Vier bebouwingssferen
Dorpslint
Noord- en Zuideinde dorpszijde
Noord- en Zuideinde open zijde
Erven in het landschap
Molenbiotopen
Rijksmonument
Gemeentelijk monument
Landmarks
Aandachtspunten
Gedempte sloten, ten gevolge van opschaling van bedrijven
Onderbroken groenrand van erven en het dorpslint

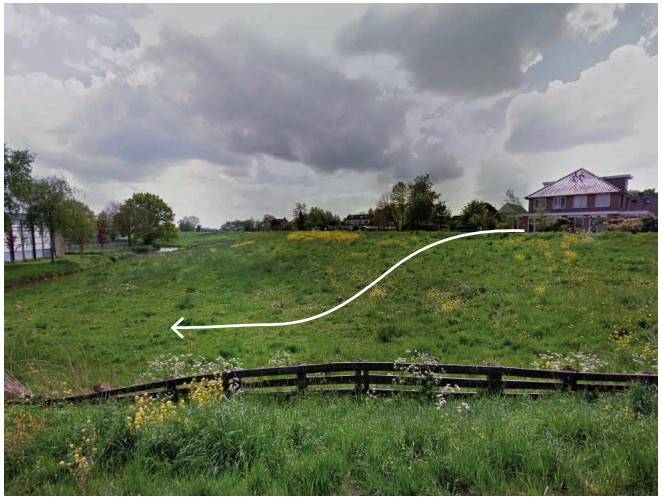
Fotopagina kwaliteiten

Vizier op het achterland vanaf het lint over onbebouwde kavels.

Doorzicht over de poldersloten op het achterland, tussen beplanting en bebouwing door.

(Beleefbaarheid van) de hoogteverschillen tussen de bovergronden en de droogmakerijen. Hier afgebeeld is de oostzijde van het dorp.

De weg als smalle route door de verschillende sferen van het dorpslint, als ook de groene oevers en de erfbeplanting.

Het groene aanzicht van het dorp vanuit het achterland, met name fraai aan de westzijde, en de kerktorens die boven de groenrand komen.

De geriefbosjes.

Fotopagina kwaliteiten (vervolg)

Karakteristieke boerderijen.

Karakteristieke bebouwing en groene oevers.

Karakteristieke langhuisboerderijen (hier afgebeeld Dorpsstraat 12)

Het Oude Rechthuis, de Hervormde Kerk en omgeving als historisch hart van het dorp.

Karakteristieke bebouwing en ophaalbruggen per erf.

Karakteristieke langhuisboerderijen (hier afgebeeld Noordeinde 11)

Deel 3

Handreiking voor ontwikkelingen

Doel van dit hoofdstuk is om houvast en inspiratie te bieden voor passende, gebiedseigen ontwikkelingen. Het hoofdstuk begint met de wensen vanuit cultuurhistorie in acht punten. Deze zijn vervolgens verder uitgewerkt voor 1) het landschap in het geheel en 2) het lint en de bebouwing.

Status van deze handreiking
Deze handreiking voor kroonjuwelen is geen beleidsdocument en niet juridisch bindend. Het is een hulpmiddel voor provincie, gemeente en initiatiefnemers bij de toepassing van de provinciale regels. De handreiking is niet normatief en evenmin uitputtend, en bevat dus geen aanvullende instructieregels en richtpunten. Enkel de provinciale instructieregels en richtpunten voor kroonjuwelen uit de Zuid-Hollandse Omgevingsverordening zijn juridisch bindend bij nieuwe ruimtelijke ontwikkelingen via het gemeentelijk omgevingsplan of een buitenplanse omgevingsactiviteit.

Richtpunten voor behoud en de versterking van kroonjuweel Aarlanderveen en omgeving
- Waarborgen van de herkenbaarheid en samenhang van de open droogmakerijen, dijken, bebouwingslint Aarlanderveen, molenviergang en omgeving
- Behouden/versterken van het contrast tussen bovenland en droogmakerijen.

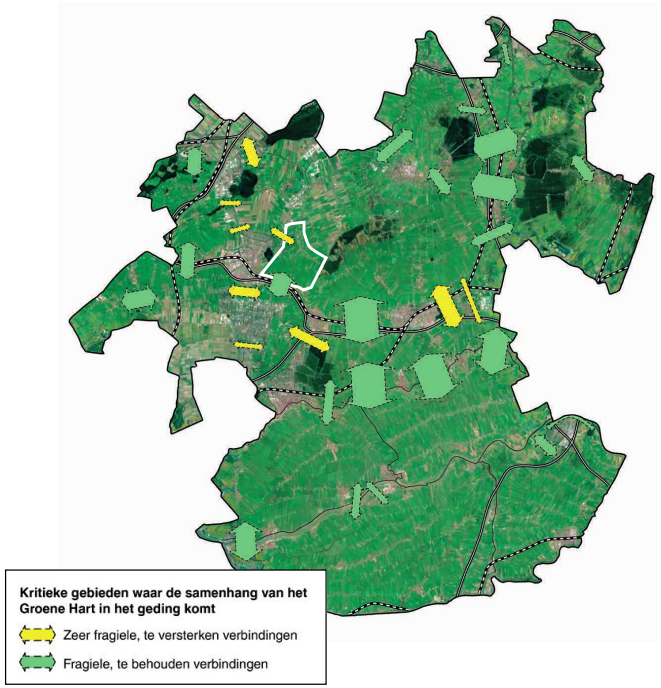
Acht wensen vanuit cultuurhistorie

↓ Kaartbeeld uit 'Landschapsbiografie en cultuurhistorische waardering Groene Hart', SteenhuisMeurs, 2021. Aarlanderveen is wit omkaderd.

1. Recht doen aan de opgaven en wensen van nu en later, met behoud van de onderscheidende kwaliteiten van het kroonjuweel.
Het landschap van Aarlanderveen is in de loop van de eeuwen niet statisch geweest, maar meerdere keren aangepast. Tegenwoordig staan we voor de opgaven om het water langer vast te houden en de uitstoot van schadelijke stoffen te reduceren. Een gezonde bodem, watersystemen en natuurgebieden zijn de basis voor een duurzaam landschap. De status als kroonjuweel vraagt om een passende oplossing waarbij de samenhang in het landschap herkenbaar blijft.

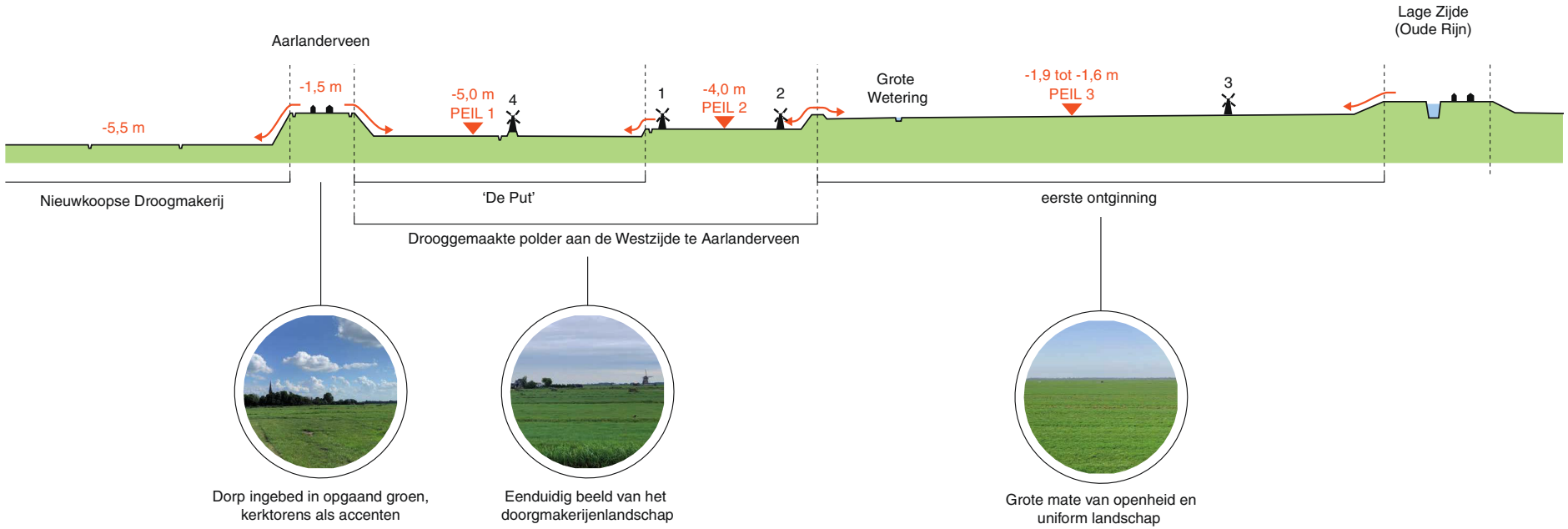
2. Herkenbaar houden van Aarlanderveen als onderdeel van een groter landschap, het Groene Hart.
Het Groene Hart is een groot, samenhangend, groen-blauw gebied omgeven door de Randstad, waar dorpen en steden als losse eenheden in liggen (zie kaartje rechts). Het streven is om het Groene Hart niet uiteen te laten vallen in een aantal losse landschapsparken, omgeven door samengekoekte bebouwing en infrastructuurlinten. Aan de noordzijde van Aarlanderveen, boven Alphen aan den Rijn langs, komt het Groene Hart als eenheid door oprukkende gebouwen in het gedrang. Aan de zuidzijde ligt bij de Oude Rijn een groene strook tussen Alphen aan den Rijn en Zwammerdam die ook in toenemende mate wordt ingevuld met woningbouw langs de dijken en steeds grotere bedrijfsgebouwen. Wenselijk is dat deze groene verbindingen herkenbaar blijven bij veranderingen in het landschap en in de bebouwingslinten.

3. Koesteren van de sterke samenhang en afleesbaarheid van de historie in het landschap.
In Aarlanderveen is het ontginnings- en verveningslandschap nog goed herkenbaar. De bovengronden en droogmakerijen, het hoogteverschil, de afwateringsvaarten uit verschillende periodes, de dijken en natuurlijk de molenviergang; het landschap vertelt het verhaal van vele eeuwen landschapsvorming. Het landschap dient bij ontwikkelingen vanuit deze samenhang en op overkoepelende schaal benaderd te worden. Ingrepen in de droogmakerij beïnvloeden de beleving van het bebouwingslint en van de molenviergang en vice versa. De wens is om de landschappelijke samenhang steeds als uitgangspunt te nemen bij lokale ingrepen.

4. Beleefbaar houden van de verschillende peilgebieden als uitgangspunt voor ontwikkelingen in het landschap

Het kroonjuweel Aarlanderveen kent vijf 'peilen': het dorpslint ligt op oude bovengronden (1,5m onder NAP), net als de bebouwing aan de Oude Rijn. Achter de Oude Rijn ligt het ontginningslandschap met lange sloten, richting de rivier loopt het landschap hier omhoog (-1,9 tot -1,6 m). De Drooggemaakte Polder aan de Westzijde van Aarlanderveen heeft twee niveaus: de Put op -5,0m en de rest van de droogmakerij op -4,0m. De Nieuwkoopse Droogmakerij aan de oostzijde van het dorpslint is -5,5m. Het profiel hieronder verbeeldt de hoogteverschillen. Door de verschillende peilen als leidraad te nemen voor veranderingen in het landschap en (bijvoorbeeld) gradaties van vernatting blijven de hoogteverschillen herkenbaar.

5. Bestuderen en bepalen van de locatie, omvang en invulling van ontwikkelingen vanuit de ruimtelijke kwaliteit en logica van het hele lint, in plaats van per individuele kavel.

Het dorpslint van Aarlanderveen ligt als langwerpige structuur in het landschap. In het hart staan de huizen dichter opeen, met enkele uitbreidingsbuurtjes op de tweede lijn. Naar de uiteinden wordt het lint steeds ijler, met weidsere doorzichten op het droogmakerijenlandschap. Vanuit cultuurhistorie is de aanbeveling om de locaties van dorpsuitbreidingen steeds vanuit de logica van het hele lint te bestuderen.

De naoorlogse dorpsuitbreidingen van Aarlanderveen werden gekoppeld aan de dichter bebouwde dorpskern. De tegenwoordige bouwinitiatieven, meestal particulier, zijn vooral gericht op de achtererven van de bebouwing aan het Zuid- en Noordeinde. Dit vraagt om een andere benadering. In het tekening hiernaast is aangegeven waar en hoe woningbouwontwikkeling vanuit cultuurhistorie onwenselijk is. Het is een schematische weergave. Wenselijk is dat:

I. Het tracé Noordeinde-Dorpsstraat-Zuideinde het hoofdlint blijft.
II. Er geen tweede bebouwingslint direct achter het hoofdlint ontstaan.
III. De linten met verspreide erven langs het Noord- en Zuideinde, de Hogedijk en de Oude Rijn niet dichtslibben tot aaneengesloten bebouwingslinten
IV. Er geen straten en buurten haaks op de dominante richting van de routes (noordwest-zuidoost) ontstaan.
V. Bestaande erven niet verder het landschap in worden verlengd met nieuwe bebouwing.

6. Zoeken naar mogelijkheden tot verandering en verdichting binnen de bestaande bebouwingscontour (inbreiding).
Vanuit cultuurhistorie liggen de mogelijkheden voor ontwikkeling binnen de bestaande bebouwingscontour. Het streven is dat bij vernieuwing de doorzichten, open ruimtes en het onderscheid tussen de voor- en achterkant van kavels (van oudsher de woon- en werkzijde) behouden blijven. Soms zijn er verstoringen ontstaan die met een nieuwe ontwikkeling kunnen worden opgelost. Het gaat hierbij bijvoorbeeld om gebouwen die ver het landschap in zijn gebouwd, of niet in het landschap zijn ingebed met een groene erfrand. In dat geval kan er een verbetering in de bebouwingscontour worden gemaakt.

7. Bij nieuwe ontwikkelingen uitgaan van de schaal, maat en typologie van de bestaande boerderijen, schuren en dorpsbebouwing.
Vanuit cultuurhistorie is het wenselijk dat nieuwe bebouwing past bij de bestaande dorpse karakteristieken. Dat betekent niet dat er geen ruimte is voor nieuwe woonvormen. Het betekent dat de vormgeving en schaal van deze gebouwen aansluit op de dorpsbebouwing van Aarlanderveen. Er kunnen nieuwe woningen (of andere functies) worden ontwikkeld binnen de logica en vormentaal van het erf. Meer hierover bij de handvatten voor bebouwing.

8. Koesteren van het lange geheugen, de sterke dorpsgemeenschap en de zelforganisatie van Aarlanderveen door hen te betrekken bij keuzes voor de lange termijn.
De gebiedsbiografie in de bijlage van dit rapport laat zien dat Aarlanderveen al eeuwenlang een sterke gemeenschap heeft. De inwoners organiseren zich in verenigingen, organiseren activiteiten en dorpsfeesten voor verschillende doelgroepen en zorgen ervoor dat het verhaal van Aarlanderveen via verschillende kanalen wordt doorverteld. Ook nieuwkomers in het dorp worden daarbij betrokken. De inwoners van Aarlanderveen kennen het gebied en elkaar als geen ander en zorgen voor het land.

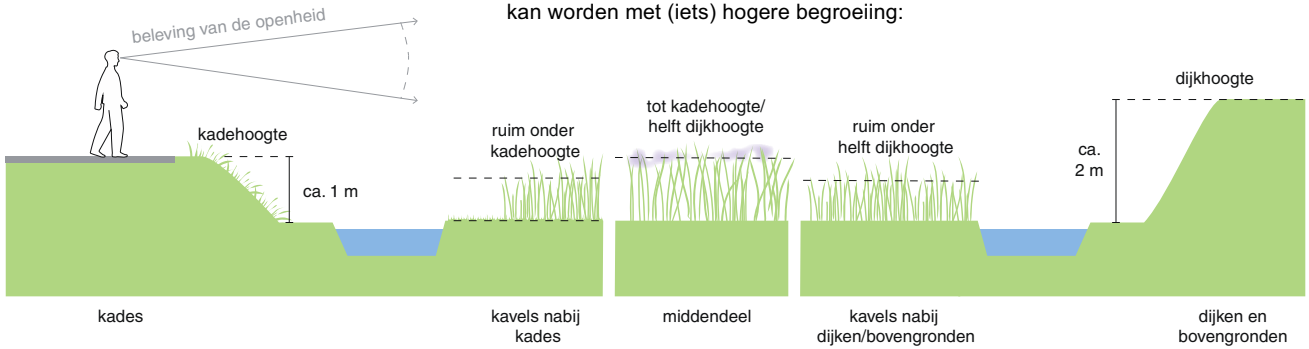
Handvatten voor ontwikkeling van het landschap

Het is niet de vraag of het veenweidelandschap gaat veranderen maar hoe. Er wordt in allerlei pilots in het Groene Hart en elders geëxperimenteerd met nieuwe landschapsvormen: nieuwe teelten, tijdelijke waterberging in de polders of zelfs helemaal onder water. Hoe kunnen de kwaliteiten van het landschap van het kroonjuweel Aarlanderveen worden behouden en versterkt in deze verandering? In deze paragraaf worden hiervoor een aantal handvatten gegeven. Het behoud en het versterken van de bestaande waarden staan voorop. In bijlage 2 van dit rapport zijn voor vijf scenario's voor het landschap de gevolgen voor de cultuurhistorische waarden geanalyseerd.

1. De drooggemaakte polder als eenheid herkenbaar
Vanwege de status als kroonjuweel is het wenselijk dat de Drooggemaakte Polder aan de Westzijde van Aarlanderveen herkenbaar blijft als één geheel, omgeven door de ringdijk en -sloot. Fragmentatie in verschillende landschappelijke vlakken past niet bij deze aangelegde ruimtelijke eenheid. Wegen en routes liggen open in het landschap (geen bomenrijen of beplantingsranden) en verstoren de weidsheid van de droogmakerij niet. Bebouwde erven zijn ingebed in een groene erfrand.

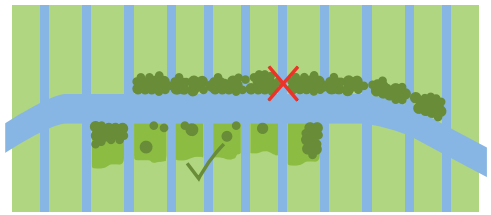
2. Hoogte van begroeiing
Om de beleving van de openheid te waarborgen is het belangrijk dat de begroeiing op de weidegronden en taluds niet te hoog wordt. Hogere begroeiing zou het landschap afvlakken. Het is wenselijk dat de hoogteverschillen tussen de bovengronden, kades en droogmakerijen herkenbaar blijven. Naar het midden van de poldervlakte kan de begroeiing wat hoger worden. In onderstaande tekening is dit geïllustreerd.

hoe de openheid van de polder behouden kan worden met (iets) hogere begroeiing:

3. Bomen en bosjes

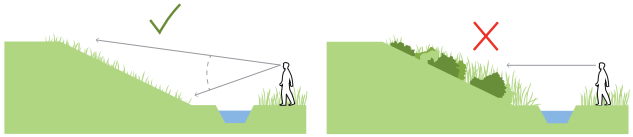
Het laag houden van begroeiing betekent niet dat er geen bomen in het landschap passen. Van oudsher bevonden zich aan het begin en einde van de lange kavels vaak kleine bosjes (zie p. 18). Vooral aan de Grote Wetering waren er veel. Er is ruimte binnen het kroonjuweel om deze boombeplanting deels te herstellen. Belangrijk daarbij is dat de boomgroepjes niet te veel aan elkaar groeien tot een dichte bosstrook in het landschap. Zo blijft het open landschap tussen de boomgroepjes zichtbaar.

bomengroepjes langs de weteringen passen in het landschap, dichtbeplante bosstroken niet

4. Zichtbare hoogteverschillen

Voorkom dat hogere begroeiing de hoogteverschillen maskeert. Houd de taluds zelf dus vrij van opgaande of hogere beplanting.

taluds blijven herkenbaar in het landschap en raken niet verstopt achter hoge beplanting

De peilverschillen van het landschap kunnen verder worden benut. Bij verhoging van het waterpeil bijvoorbeeld kunnen er verschillende gradaties van vernatting ontstaan, waardoor in de verschillende peilgebieden andere plantensoorten groeien.

peilgebieden kunnen worden gebruikt bij ontwikkelingen in het landschap

5. Zichtbaarheid van het slotenpatroon

Het ritme van de sloten definieert het ontginnings- en droogmakerijenlandschap. De structuur van vaarten, de ringsloot en de poldersloten vormen het ruimtelijk raamwerk dat het gebied bijeen houdt. Het is dus wenselijk dat dit raamwerk zichtbaar blijft. Dit is mogelijk door de sloten niet te laten overwoekeren tot verstopte greppels. Zorg dat de oevers vrij blijven van hoge begroeiing, óf dat hoge begroeiing de sloten juist benadrukt.

óf hogere beplanting langs de sloten óf op de polderkavels, zodat het slotenpatroon zichtbaar blijft in het landschap

6. Molenbiotopen

De nog werkende molenviergang van Aarlanderveen is uniek in Nederland. Niet alleen de molens zelf zijn van hoge waarde, ook de 'leegte' eromheen die de windvang garandeert en het zicht op de molens vrijhoudt is van belang. In de Provinciale Omgevingsverordening zijn de 'molenbiotopen' vastgelegd (zie luchtfoto's hieronder). Een molenbiotoop is het gebied rond een molen met een straal van 400 meter. Uit de verordening:

Artikel Bescherming molenbiotoop

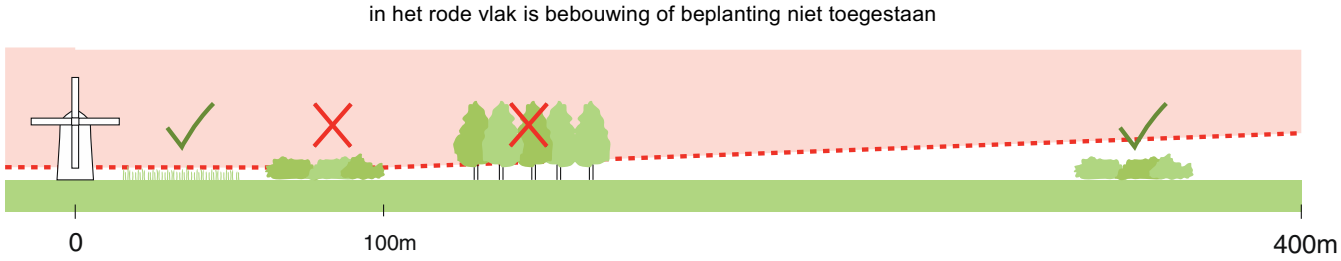
1. Een omgevingsplan voor een molenbiotoop, als bedoeld in de Zuid-Hollandse Omgevingsverordening garandeert, in voldoende mate de vrije windvang en het zicht op de molen en neemt de volgende waarden in acht:

a. binnen een straal van 100 m, gerekend vanuit het middelpunt van de molen, wordt geen bebouwing of beplanting toegelaten, hoger dan de onderste punt van de verticaal staande wieken;

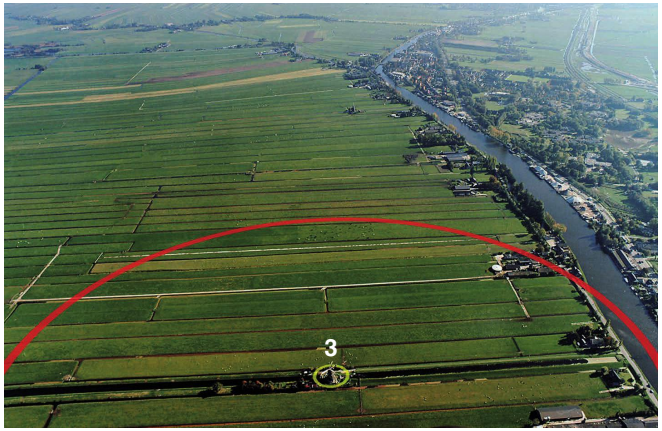
b. binnen een straal van 100 tot 400 m, gerekend vanuit het middelpunt van de molen, gelden de volgende hoogtebeperkingen voor bebouwing en beplanting:

1 voor zover dit gebied is gelegen buiten bestaand stads- en dorpsgebied bedraagt de maximale hoogte niet meer dan 1/100ste van de afstand tussen bouwwerk en beplanting en het middelpunt van de molen, gerekend met de hoogtemaat van de onderste punt van de verticaal staande wieken;

2 voor zover dit gebied is gelegen binnen bestaand stads- en dorpsgebied bedraagt de maximale hoogte van bebouwing en beplanting niet meer dan 1/30ste van de afstand tussen bouwwerk en beplanting en het middelpunt van de molen, gerekend met de hoogtemaat van de onderste punt van de verticaal staande wieken.

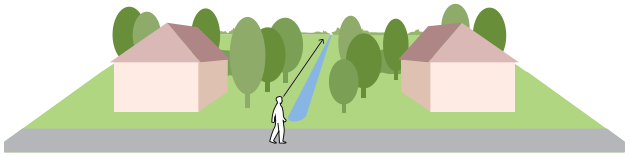

Handvatten voor ontwikkeling van het lint en de erven

Hoe kunnen nieuwe gebouwen, bijgebouwen, erfafscheidingen en andere ontwikkelingen zorgvuldig worden ingepast in de karakteristieken van het kroonjuweel? In deze paragraaf worden hiervoor handvatten gegeven. Het behoud en versterken van de bestaande cultuurhistorische waarden staat voorop.

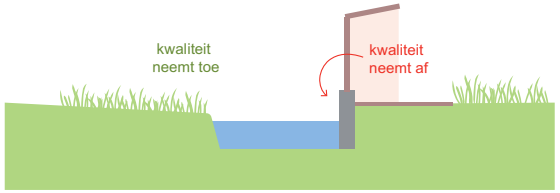
Omdat het lint en de erven verschillende eigenschappen hebben zijn de ruimtelijke aspecten per bebouwingssfeer uitgewerkt. Voordat deze sferen worden besproken zijn er eerst een aantal overkoepelende wensen voor het lint en de erven:

1. Het is belangrijk dat de visuele relatie tussen voor- en achtergrond behouden blijft. Met name het zicht over de sloten tussen de bebouwde kavels door is karakteristiek.

2. Verbreding van het wegdek van de Dorpsstraat, het Noordeinde en het Zuideinde is niet wenselijk, omdat de karakteristieke brede sloten daarvoor versmald of gedempt moeten worden.

3. De sloten en oevers vormen de verbinding tussen het lint en het achterland en zorgen voor eenheid en een rustig beeld in het dorpsgezicht. Het is dus wenselijk dat de slootoevers groen blijven, zonder beschoeiing, kademuren of tuinbeplanting. Zo blijft het landelijke karakter van het dorp ervaarbaar.

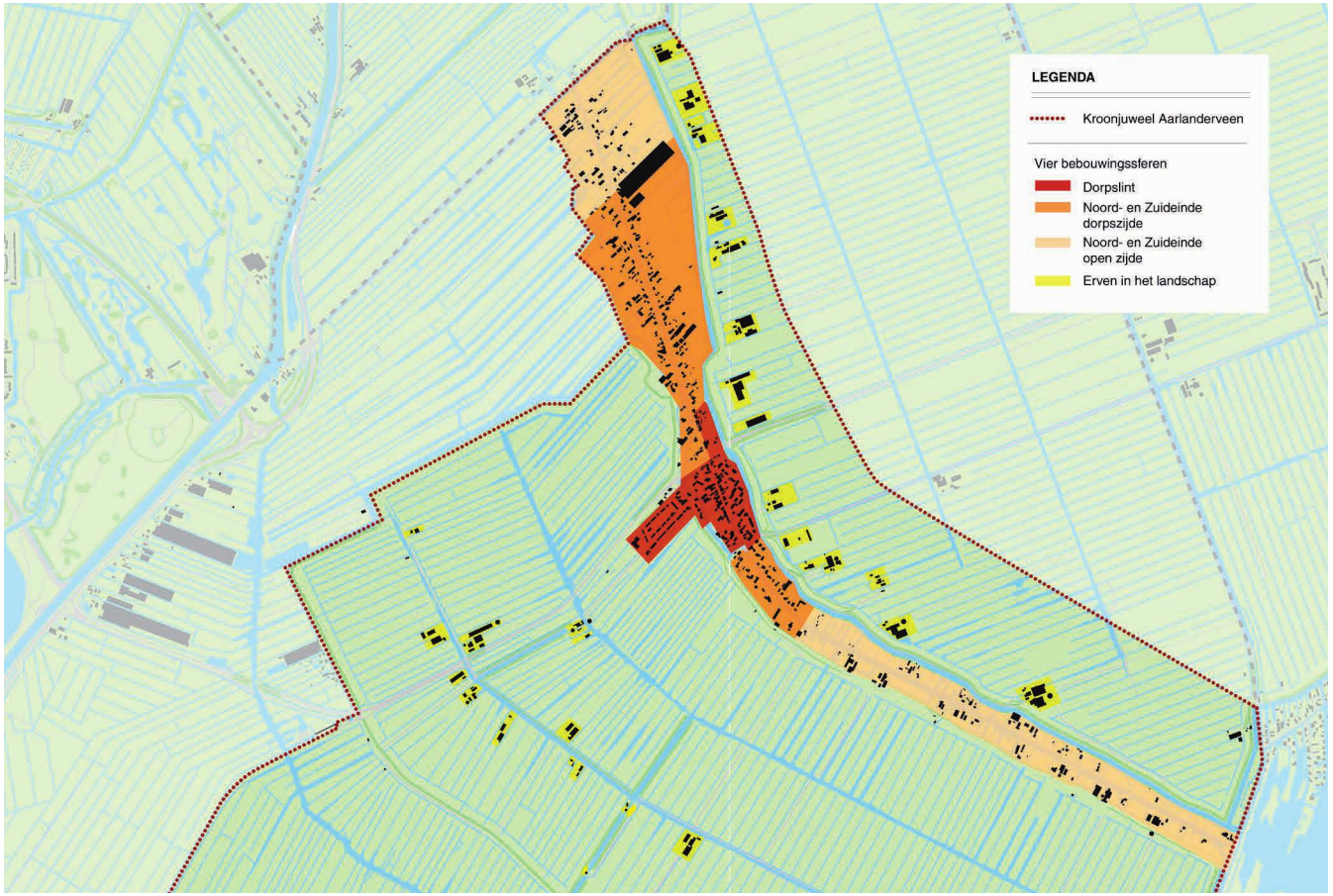
4. Wenselijk is dat het aanzicht van het lint vanuit het dorp groen blijft, dus ingebed in een bomenrand en/of beplanting.

Handvatten per categorie

De bebouwing van het lint kunnen we opdelen in drie categorieën:

- het dorpse karakter van de Dorpsstraat, met bebouwing aan de straat, soms met voortuin
- de dicht beplante delen van het Noord- en Zuideinde in het verlengde van de Dorpsstraat
- de erven in het open landschap aan de uiteinden van het Noord- en Zuideinde.

Ook buiten het dorpslint ligt bebouwing: aan de Oude Rijn, de Achtermiddenweg en de Hogedijk liggen de erven in het open landschap. Zie ook de kaart hiernaast. In dit hoofdstuk is per bebouwingssfeer aangegeven wat de handvatten zijn voor verdere ontwikkeling.

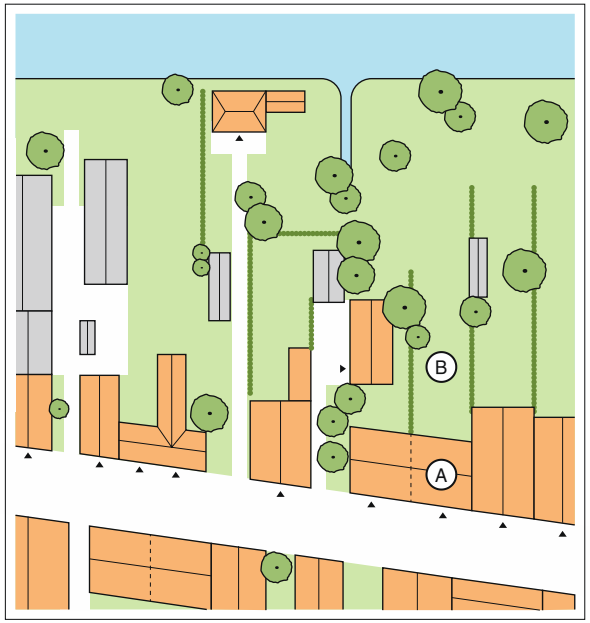
1. Dorpsstraat

In deze paragraaf worden ruimtelijke aspecten benoemd die zijn bedoeld voor erven en kavels waar zowel ruimtelijk als juridisch mogelijkheid is tot ontwikkeling. Of die ruimte er is moet worden afgewogen op de schaal van het gehele dorpslint en landschap, en dient te passen binnen het provinciaal en gemeentelijk beleid, zoals het omgevingsplan.

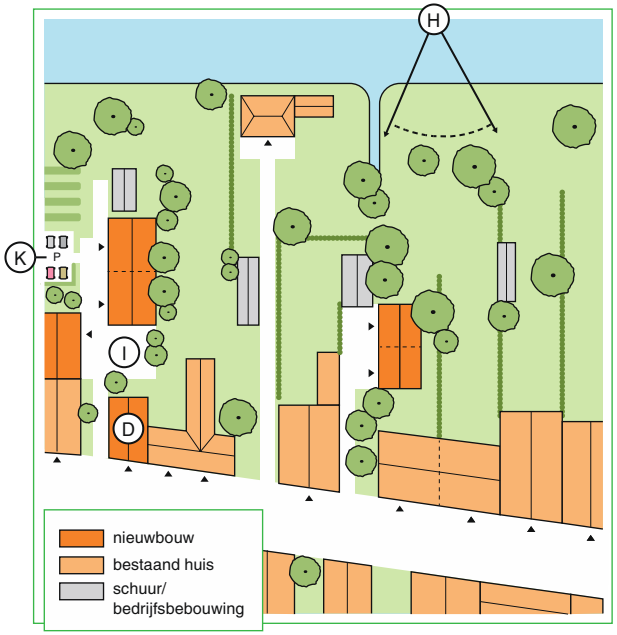
Bestaande contour
Het lint is ter hoogte van de Dorpsstaat al relatief dicht bebouwd. Met name aan de oostzijde zijn tot aan de rand van de bovengronden woonstraatjes en villa's gerealiseerd – het Maarten Bogaardhof, het Dokter van der Windhof, het Kuiperserf en het Pieter Pasmahof. Aan de westzijde zijn de diepe achtertuinen en het groene dorpsgezicht beter bewaard gebleven. Om de karakteristieke overgang tussen de bovengronden en de droogmakerij (tussen dorp en landschap) te behouden zullen nieuwe ontwikkelingen vooral in het bestaande dorpslint en op bestaande erven geconcentreerd moeten worden. Het behoud van cultuurhistorisch waardevolle gebouwen, doorzichten tussen de gebouwen op het landschap erachter en de groene tuinen staat daarbij voorop.

Samenhang
Aan de Dorpsstraat staan de huizen veelal pal aan de weg. Achter de lintbebouwing liggen diepe tuinen met schuurtjes en groene erfranden. In de opgestrekte verkavelingsstructuur horen het hoofdhuis **(A)** en het achtererf/-tuin **(B)** bij elkaar. Het is daarom niet wenselijk dat de kavel wordt opgesplitst in twee achter elkaar liggende tuinen **(C)**. Soms is er achter de lintbebouwing al een tweede woonstraat, haaks of parallel aan het lint. Bij dit soort straatjes is het belangrijk dat het buurtje *achter* het lint ligt. De bebouwing aan de voorzijde hoort dus bij de lintbebouwing **(D)**, niet bij het nieuwe buurtje **(E)**.

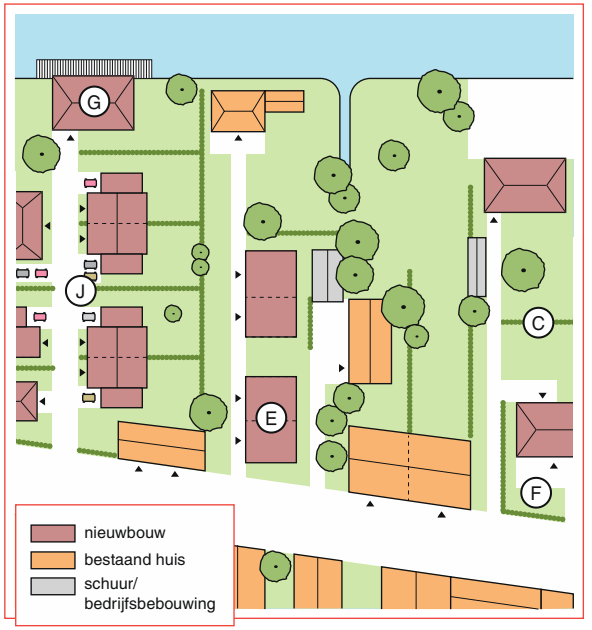
BESTAANDE SITUATIE

VOORBEELD NIEUWE SITUATIE
Vanuit cultuurhistorie passend in het kroonjuweel

VOORBEELD NIEUWE SITUATIE
Vanuit cultuurhistorie niet wenselijk in het kroonjuweel

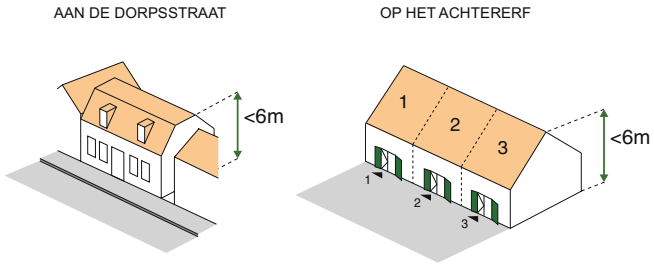

Voorzijde dorps, achterzijde groen
Het dorpslint heeft verschillende gezichten. Het straatbeeld is dorps, met huizen dicht op elkaar en op de straat. Grote voortuinen komen niet vaak voor in dit gedeelte van het dorpslint **(F)**. Vanuit het landschap gezien is de bebouwing verstopt achter bomen en struiken. Het aanzicht vanuit het achterland is dus groen. Het is wenselijk dat zowel het dorpse karakter aan de straatzijde als het landschappelijke karakter aan de achterzijde behouden blijven. Aan de achterzijde is het niet wenselijk dat gebouwen direct aan de Ringsloot worden gebouwd **(G)**. Door het planten van bomen, struiken en heggen blijft het aanzicht van het dorp vanuit de omgeving groen **(H)**.

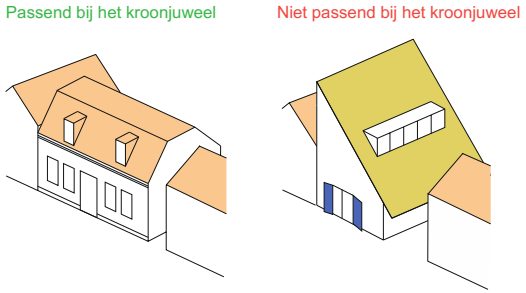
Opzet van het erf
Om nieuwe ontwikkelingen goed in te passen is het de aanbeveling om de opzet van een erf als uitgangspunt te nemen **(I)**. Achter het hoofdhuis, dat op de Dorpsstraat georiënteerd blijft, worden nieuwe woningen in schuurachtige volumes aan een collectieve erfruimte geplaatst. Het is niet wenselijk dat het erf wordt opgesplitst in individuele kavels, met identieke woonhuizen aan een gewone woonstraat **(J)**. Dit zou niet passen bij de ruimtelijke logica en sfeer van de Dorpsstraat.

Verkeer en parkeren
Meer woningen betekent meer auto's en dat heeft impact op de beeldkwaliteit. Parkeren op het erf (de kavel) heeft sterk de voorkeur. Door geparkeerde auto's te clusteren op het erf en te verschuilen achter een groenrand kan de impact op de beeldkwaliteit zoveel mogelijk worden beperkt **(K)**.

Bebouwing: maat en schaal
Er zijn verschillen tussen het hoofdhuis en de bebouwing op het erf erachter. Het hoofdhuis is een gebouw direct aan de weg. De meeste huizen aan de Dorpsstraat zijn individueel ontworpen en zien er dus anders uit dan de buurpanden. Bijgebouwen en nieuwe woningen *achter* het hoofdhuis hebben een schuurachtige opzet, met de hoofdentree aan het centrale erf. De aanbeveling is om de schaal van de bestaande bebouwing als leidraad te nemen voor nieuwe bebouwing.

Bebouwing: vorm en vormgeving
Ook voor de vormgeving van de bebouwing biedt de historische dorpsbebouwing inspiratie. Om de samenhang in het waardevolle dorpsgezicht te bewaren is het wenselijk dat individuele gebouwen goed worden ingepast en niet té veel opvallen. Daar staat tegenover dat gebouwen wel ieder een eigen karakter hebben en dat het zichtbaar mag zijn dat de huizen in verschillende tijdsperioden zijn gebouwd. Voor de inpassing in het totaalbeeld zijn van belang: eenduidige bouwvolumes, schild- en zadelkappen en het materialenpalet van voornamelijk metselwerk, dakpannen en hout. Afwijkingen zijn denkbaar als ze zorgvuldig worden ontworpen en beargumenteerd vanuit de karakteristieken en ruimtelijke kwaliteit van het dorpsgezicht in het geheel.

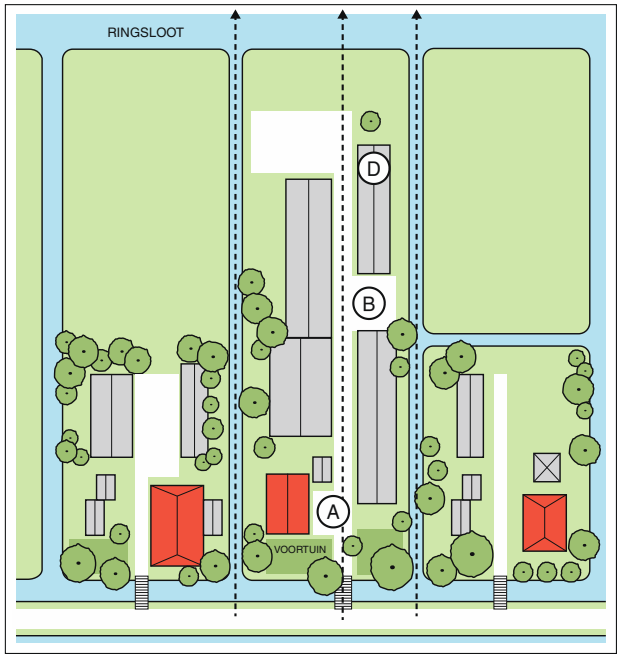
2. Noord- en Zuideinde - dorpszijden

In deze paragraaf worden ruimtelijke aspecten benoemd die zijn bedoeld voor erven en kavels waar zowel ruimtelijk als juridisch mogelijkheid is tot ontwikkeling. Of die ruimte er is moet worden afgewogen op de schaal van het gehele dorpslint en landschap, en dient te passen binnen het provinciaal en gemeentelijk beleid, zoals het omgevingsplan.

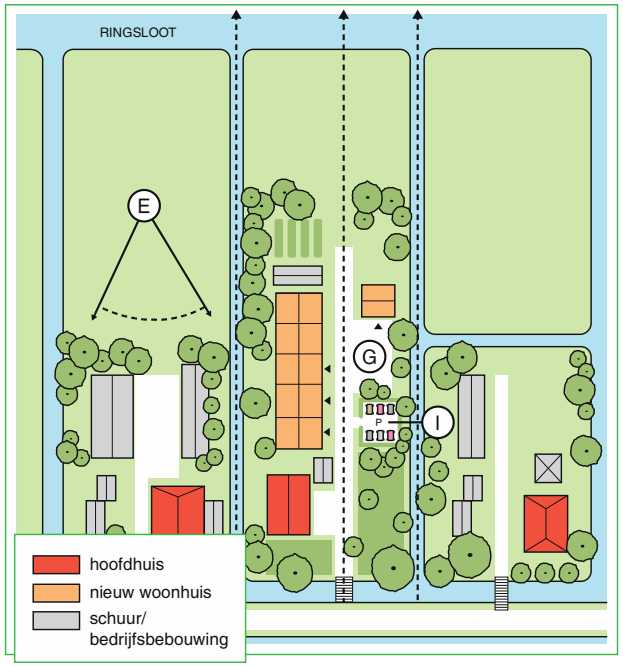
Bestaande contour
Bedrijfserven die hun functie hebben verloren zijn geschikte plekken voor nieuwbouw, zeker omdat de dichte, groene erfrand vaak al aanwezig is. Nieuwbouw op deze erven vergt zorgvuldige studie en afweging wat betreft de schaal en de positie van de nieuwbouw. Door opschalende bedrijven zijn grote schuren en stallen soms al ver naar de achtergrens van de kavel gebouwd. Het is wenselijk om bij herontwikkeling de bebouwing compacter op te stellen, en niet als eiland in het achterland te positioneren.

Samenhang
In de opgestrekte verkavelingsstructuur horen de voor- en achterkavels landschappelijk bij elkaar. De voorzijde (aan het lint) is van oudsher de woonkant **(A)**, daarachter lag het werkerf **(B)**. De ontsluiting van de achterkavel gaat altijd via de bijbehorende voorkavel, niet via andere kavels. Een compacte opzet is wenselijk, met het (historische) woonhuis georiënteerd op de weg en daarachter een erf met bebouwing in een schuurachtige opzet.

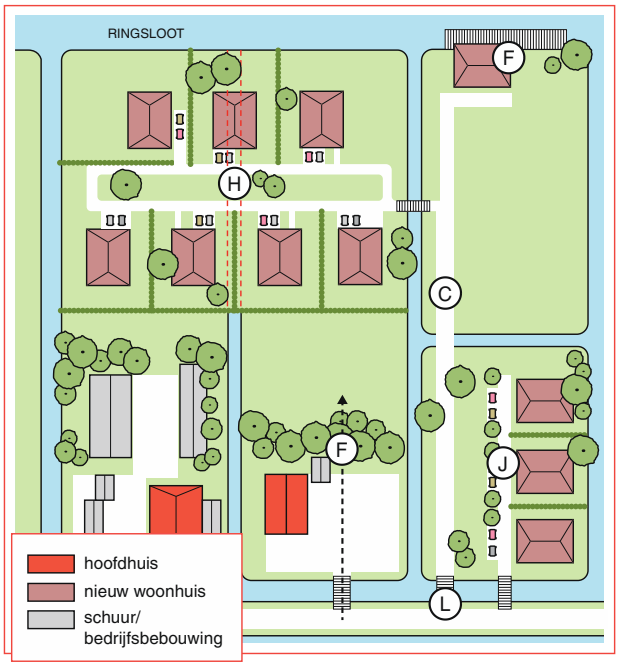
BESTAANDE SITUATIE

VOORBEELD NIEUWE SITUATIE
Vanuit cultuurhistorie passend in het kroonjuweel

VOORBEELD NIEUWE SITUATIE
Vanuit cultuurhistorie niet wenselijk in het kroonjuweel

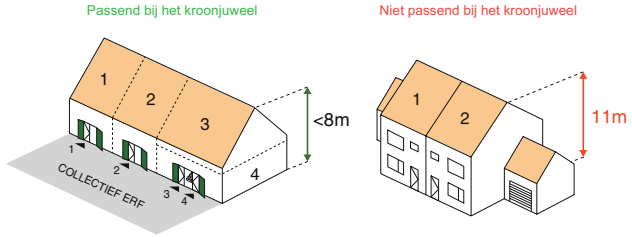

Groene erfrand en herstel polderstructuur
In deze delen van het Noord- en Zuideinde dragen de beplanting en bomen van de voortuinen in belangrijke mate bij aan het besloten en groene karakter van het lint. Vanaf de hoofdweg zijn er over de sloten en tussen de bebouwing smalle doorzichten naar het achterland **(C)**. Het is niet wenselijk dat bestaande doorzichten worden onderbroken door nieuwe bebouwing of beplanting **(D)**. Zo blijft het ritme van de kavels herkenbaar.
Nieuwe ontwikkelingen bieden de kans om de ruimtelijke kwaliteit te versterken. Op de waarderingskaart op pagina 27 is een aantal fricties (minder passende ontwikkelingen) aangegeven. Bij een nieuwe ontwikkeling kan de erfrand weer herkenbaar worden gemaakt, bijvoorbeeld door gedempte sloten terug te brengen en de nieuwe gebouwen niet op de erfrand te bouwen. Vanuit het achterland is het wenselijk om het groene aanzicht van het dorp te behouden en versterken **(E)**. Sommige kavels worden aan de achterkant begrensd door de Ringsloot. Het is niet wenselijk dat nieuwe gebouwen direct aan de Ringsloot worden gebouwd **(F)**.

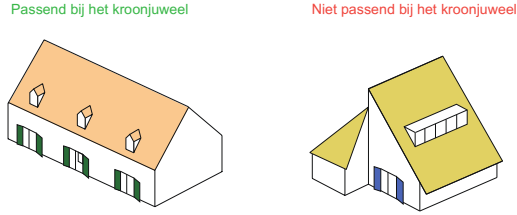
Opzet van het erf en collectieve buitenruimte
Om nieuwe ontwikkelingen goed in te passen is het de aanbeveling om de opzet van een erf als uitgangspunt te nemen **(G)**. Achter het hoofdhuis, dat op de weg is georiënteerd, kunnen nieuwe woningen in schuurachtige volumes aan een collectieve erfruimte worden geplaatst. Het is niet wenselijk dat het erf wordt opgesplitst in individuele kavels, met identieke woonhuizen aan een gewone woonstraat **(H)**. Dit zou niet passen bij de ruimtelijke logica en sfeer van het erf.

Verkeer en parkeren
Meer woningen betekent meer auto's en dat heeft impact op de beeldkwaliteit. Door geparkeerde auto's te clusteren op het erf en te verschuilen achter een groenrand kan de impact op de beeldkwaliteit zoveel mogelijk worden beperkt **(I)**. Daarnaast is het wenselijk dat de relatie tussen hoofdhuis en het achterliggend erf herkenbaar blijft, en dat er geen extra bruggen of toegangswegen worden toegevoegd, die buiten het erf van de bestaande boerderij om voeren **(L)**.

Bebouwing: maat en schaal
De historische dorpsbebouwing biedt inspiratie voor de vormgeving van nieuwe gebouwen. Er is altijd een herkenbaar onderscheid tussen het hoofdhuis en de erfbebouwing. Het hoofdhuis is een vrijstaand gebouw, vaak een historische boerderij, georiënteerd op de weg en omringd door een ruime en groene voortuin. De andere gebouwen hebben een schuurachtige opzet, met de entree aan het centrale erf. De aanbeveling is om de schaal van de bestaande bebouwing als leidraad te nemen voor nieuwe bebouwing. De meeste gebouwen in dit gedeelte van het lint hebben één laag en daarboven een kap. Kleine wooncomplexen (meergezinswoningen) kunnen worden vormgegeven als een schuurachtig volume, waarbij eventuele trappen naar bovenwoningen binnen het volume worden ingepast. Passend bij het dorpse wonen hebben zoveel mogelijk woningen een individuele ingangen vanaf het erf.

Bebouwing: vorm en vormgeving
Ook voor de vormgeving van nieuwe gebouwen biedt de bestaande dorpsbebouwing inspiratie. Om de samenhang in het waardevolle dorpsgezicht te bewaren is het wenselijk dat individuele gebouwen goed worden ingepast en niet té veel opvallen. Daar staat tegenover dat gebouwen wel ieder een eigen karakter hebben en dat het zichtbaar mag zijn dat de huizen in verschillende tijdsperioden zijn gebouwd. Voor de inpassing in het totaalbeeld zijn van belang: eenduidige bouwvolumes, schild- en zadelkappen en het materialenpalet van voornamelijk metselwerk, dakpannen en hout. Afwijkingen zijn denkbaar als ze zorgvuldig worden ontworpen en beargumenteerd vanuit de karakteristieken en ruimtelijke kwaliteit van het dorpsgezicht in het geheel.

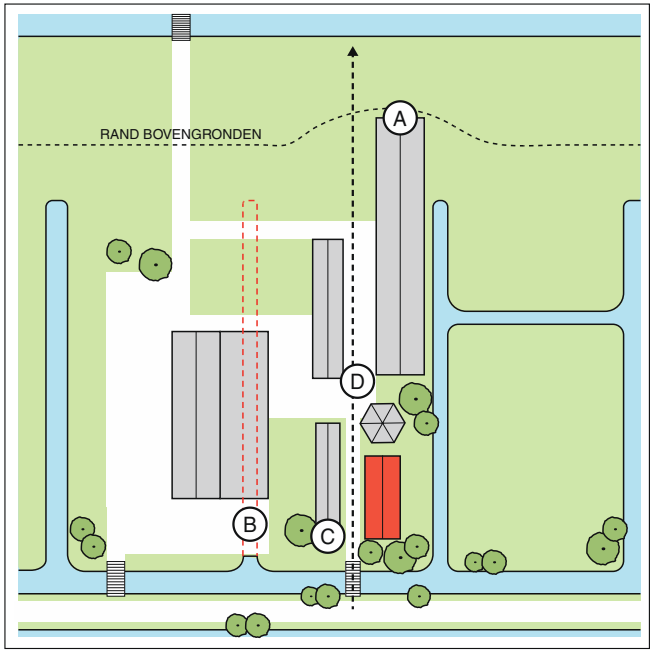
2. Noord- en Zuideinde - open zijden

In deze paragraaf worden ruimtelijke aspecten benoemd die zijn bedoeld voor erven en kavels waar zowel ruimtelijk als juridisch mogelijkheid is tot ontwikkeling. Of die ruimte er is moet worden afgewogen op de schaal van het gehele dorpslint en landschap, en dient te passen binnen het provinciaal en gemeentelijk beleid, zoals het omgevingsplan.

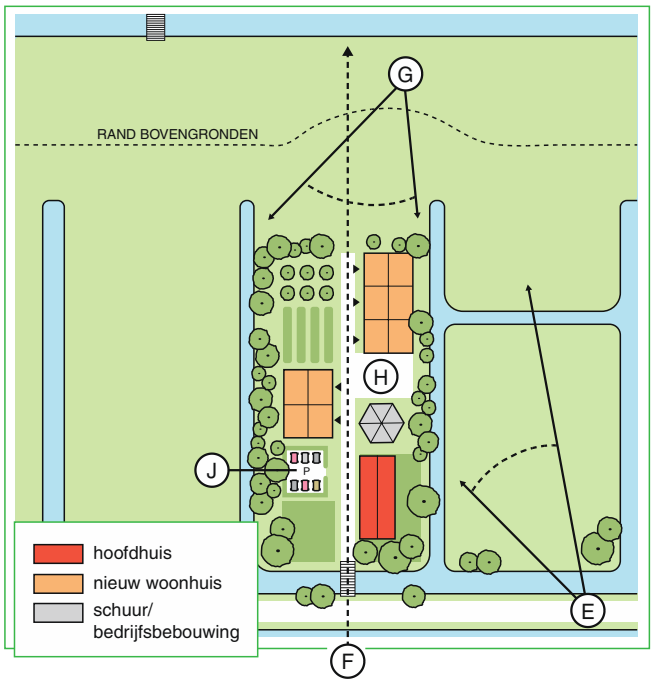
Bestaande contour
Om de karakteristieke openheid van het landschap te behouden is het wenselijk dat nieuwe ontwikkelingen worden geconcentreerd in het hoofdlint (Dorpsstraat, Noord- en Zuideinde) en op bestaande erven. Bedrijfserven die hun functie hebben verloren zijn geschikte plekken voor nieuwbouw, zeker omdat de dichte, groene erfrand vaak al aanwezig is. Nieuwbouw op deze erven vergt zorgvuldige studie en afweging wat betreft de schaal en de positie van de nieuwbouw.

Samenhang en compactheid
Aan het Zuideinde zijn de kavels relatief ondiep, ze worden begrensd door de aflopende rand van het bovenland (westzijde) en de ringsloot van de Nieuwkoopse droogmakerij (oostzijde). De taludrand is op sommige plekken naar achteren verlegd bij de bouw van grote bedrijfsgebouwen **(A)**. Aan het Noordeinde ligt de droogmakerij verder van het bebouwingslint en werd het naar achteren uitbreiden van de bedrijfsbebouwing niet gelimiteerd door het hoogteverschil. Ook zijn bedrijven soms in de breedterichting uitgebreid, waarvoor slootjes zijn gedempt **(B)**. Het is wenselijk om bij herontwikkeling de bebouwing compacter op te stellen, en waar mogelijk de vroegere kavelindeling te herstellen, bijvoorbeeld door

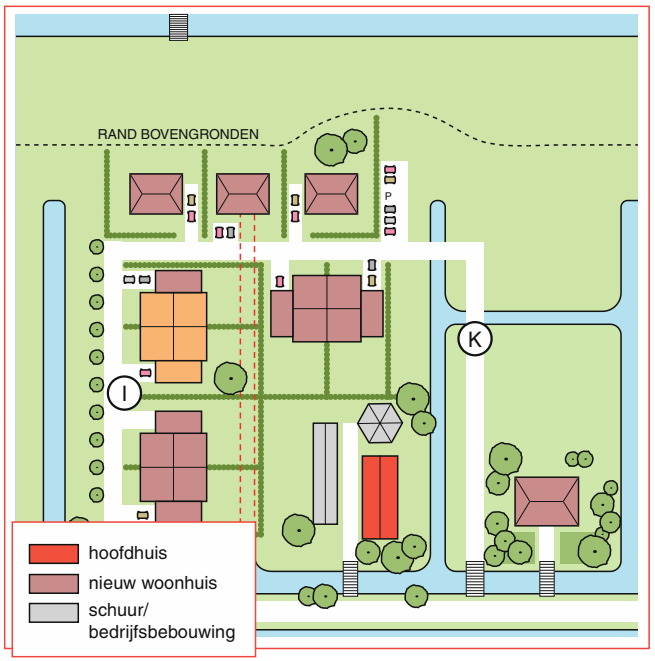
BESTAANDE SITUATIE

VOORBEELD NIEUWE SITUATIE
Vanuit cultuurhistorie passend in het kroonjuweel

VOORBEELD NIEUWE SITUATIE
Vanuit cultuurhistorie niet wenselijk in het kroonjuweel

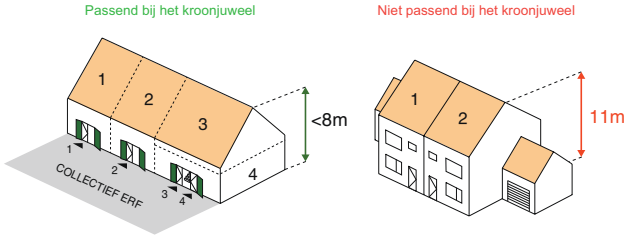
slootjes terug te brengen. Ook de samenhang tussen voor- en achterkavel is van belang, met het (historische) woonhuis georiënteerd op de weg **(C)** en daarachter een erf met eromheen bebouwing in een schuurachtige opzet **(D)**.

Groene erfrand en herstel polderstructuur
Karakteristiek voor de uiteinden van het Noord- en Zuideinde is de openheid, met daarin een aantal erven omrand met bomen. Vanaf de hoofdweg is er vrij zicht op de achterliggende droogmakerijen **(E)**. Ook zijn er waardevolle doorzichten over de erven op het achterland **(F)**.
Nieuwe ontwikkelingen bieden de kans om de ruimtelijke kwaliteit te versterken. Op de waarderingskaart op pagina 27 is een aantal fricties aangegeven. Bij een nieuwe ontwikkeling kan de erfrand weer herkenbaar worden gemaakt, bijvoorbeeld door gedempte sloten terug te brengen en de nieuwe gebouwen niet op de erfrand te bouwen. Vanuit het achterland is het wenselijk om het groene aanzicht van het dorp te behouden en versterken **(G)**.

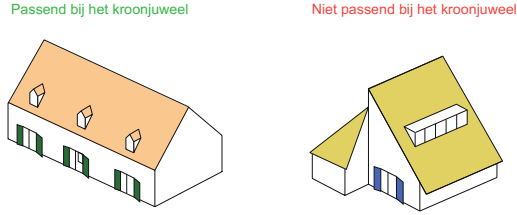
Opzet van het erf en collectieve buitenruimte
Om nieuwe ontwikkelingen goed in te passen is het de aanbeveling om de opzet van een erf als uitgangspunt te nemen **(H)**. Achter het hoofdhuis, dat op de weg is georiënteerd, kunnen nieuwe woningen in schuurachtige volumes aan een collectieve erfruimte worden geplaatst. Het is niet wenselijk dat het erf wordt opgesplitst in individuele kavels, met identieke woonhuizen aan een gewone woonstraat **(I)**. Dit zou niet passen bij de ruimtelijke logica en sfeer van het erf.

Verkeer en parkeren
Meer woningen betekent meer auto's en dat heeft impact op de beeldkwaliteit. Door geparkeerde auto's te clusteren op het erf en te verschuilen achter een groenrand kan de impact op de beeldkwaliteit zoveel mogelijk worden beperkt **(J)**. Daarnaast is het wenselijk dat de relatie tussen hoofdhuis en het achterliggend erf herkenbaar blijft, en dat er geen extra bruggen of toegangswegen worden toegevoegd, die buiten het erf van de bestaande boerderij om voeren **(K)**.

Bebouwing: maat en schaal
De historische dorpsbebouwing biedt inspiratie voor de vormgeving van nieuwe gebouwen. Er is altijd een herkenbaar onderscheid tussen het hoofdhuis en de erfbebouwing. Het hoofdhuis is een vrijstaand gebouw, vaak een historische boerderij, georiënteerd op de weg en omringd door een ruime en groene voortuin. De andere gebouwen hebben een schuurachtige opzet, met de entree aan het centrale erf. Kleine wooncomplexen (meergezinswoningen) kunnen worden vormgegeven als een schuurachtig volume, waarbij eventuele trappen naar bovenwoningen binnen het volume worden ingepast. Passend bij het dorpse wonen hebben zoveel mogelijk woningen een individuele ingangen vanaf het erf.

Bebouwing: vorm en vormgeving
Ook voor de vormgeving van nieuwe gebouwen biedt de bestaande dorpsbebouwing inspiratie. Om de samenhang in het waardevolle dorpsgezicht te bewaren is het wenselijk dat individuele gebouwen goed worden ingepast en niet té veel opvallen. Daar staat tegenover dat gebouwen wel ieder een eigen karakter hebben en dat het zichtbaar mag zijn dat de huizen in verschillende tijdsperioden zijn gebouwd. Voor de inpassing in het totaalbeeld zijn van belang: eenduidige bouwvolumes, schild- en zadelkappen en het materialenpalet van voornamelijk metselwerk, dakpannen en hout. Afwijkingen zijn denkbaar als ze zorgvuldig worden ontworpen en beargumenteerd vanuit de karakteristieken en ruimtelijke kwaliteit van het dorpsgezicht in het geheel.

4. Erven aan de Achtermiddenweg, Hogedijk en Oude Rijn

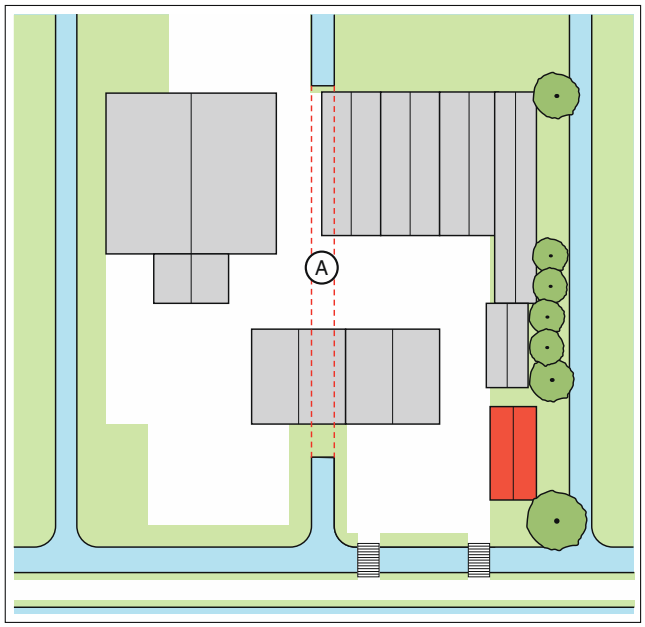
In deze paragraaf worden ruimtelijke aspecten benoemd die zijn bedoeld voor erven en kavels waar zowel ruimtelijk als juridisch mogelijkheid is tot ontwikkeling. Of die ruimte er is moet worden afgewogen op de schaal van het gehele dorpslint en landschap, en dient te passen binnen het provinciaal en gemeentelijk beleid, zoals het omgevingsplan.

Een belangrijke kanttekening is dat de erven aan de Achtermiddenweg en de Hogedijk ca. vijf meter onder NAP liggen. Het zijn, wat waterhuishouding betreft, op lange termijn niet de meest geschikte locaties van woningbouw. Het heeft de voorkeur om woonlocaties op hoger gelegen gronden te concentreren.

Bestaande contour

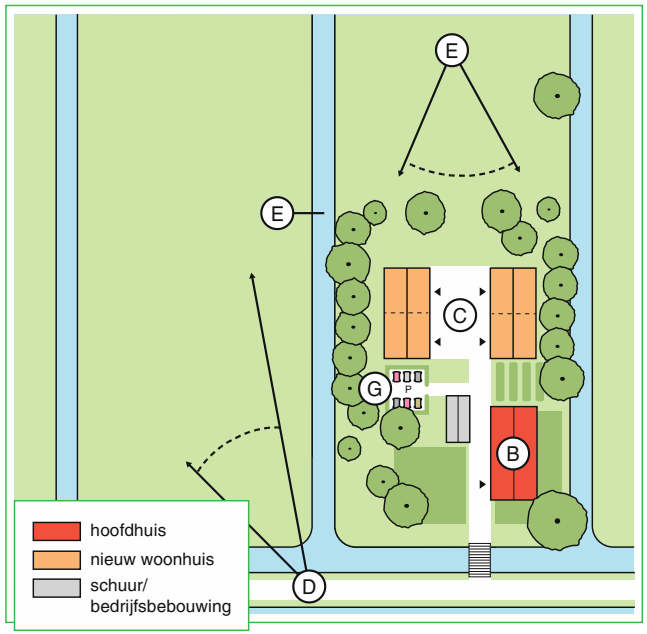
Ook buiten het bebouwingslint van Aarlanderveen liggen erven, als eilanden in het open landschap. Om de karakteristieke openheid van het landschap te behouden is het wenselijk dat nieuwe ontwikkelingen worden geconcentreerd in het hoofdlint (Dorpsstraat, Noord- en Zuideinde) en op bestaande erven. Bedrijfserven die hun functie hebben verloren zijn geschikte plekken voor nieuwbouw, zeker omdat de dichte, groene erfrand vaak al aanwezig is. Nieuwbouw op deze erven vergt zorgvuldige studie en afweging wat betreft de schaal en de positie van de nieuwbouw. Het is niet wenselijk dat op deze erven buiten het dorp satelliet-buurten ontstaan. Daarnaast is de open ruimte tussen de bestaande erven van grote waarde. Vooral aan de Oude Rijn dreigt het lint dicht te slibben. Aan de overkant van de rivier langs de Steekterweg is dit al gebeurd.

BESTAANDE SITUATIE

VOORBEELD NIEUWE SITUATIE

Vanuit cultuurhistorie passend in het kroonjuweel

VOORBEELD NIEUWE SITUATIE

Vanuit cultuurhistorie niet wenselijk in het kroonjuweel

Samenhang en compactheid
Onbegrensd door een ringsloot of hoogterand konden de bedrijven in het open landschap gemakkelijk groeien. Vaak zijn er meerdere poldersloten naast elkaar gedempt **(A)** of is het erf naar achter uitgebreid. Nieuwe ontwikkelingen bieden de kans om deze flink uitgebreide bedrijven weer tot een compacter erf, ingepast tussen de poldersloten. Ook de samenhang tussen voor- en achterkavel is van belang, tussen hoofdhuis **(B)** en het erf daarachter **(C)**.

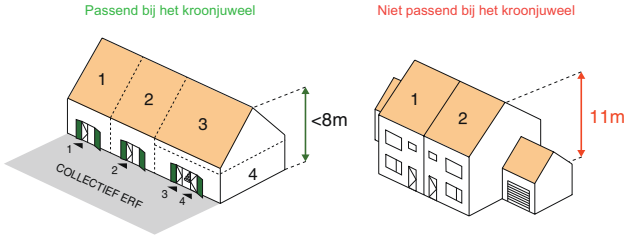
Groene erfrand en herstel polderstructuur
Karakteristiek voor de uiteinden van het Noord- en Zuideinde is de openheid, met daarin een aantal erven omrand met bomen. Vanaf de hoofdweg is er vrij zicht op de achterliggende droogmakerijen **(D)**.
Nieuwe ontwikkelingen bieden de kans om de ruimtelijke kwaliteit te versterken. Op de waarderingskaart op pagina 27 is een aantal fricties aangegeven. Bij een nieuwe ontwikkeling kan de erfrand weer herkenbaar worden gemaakt, bijvoorbeeld door gedempte sloten terug te brengen en de nieuwe gebouwen niet op de erfrand te bouwen. Vanuit het achterland is het wenselijk om het groene aanzicht van de erven te behouden en versterken (**E**).

Opzet van het erf en collectieve buitenruimte
Om nieuwe ontwikkelingen goed in te passen is het de aanbeveling om de opzet van een erf als uitgangspunt te nemen. Achter het hoofdhuis, dat op de weg is georiënteerd, kunnen nieuwe woningen in schuurachtige volumes aan een collectieve erfruimte worden geplaatst.

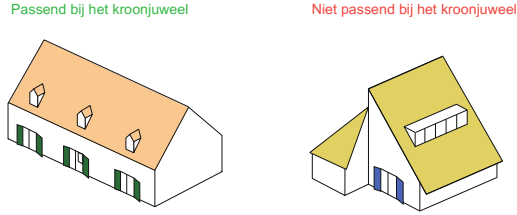
Het is niet wenselijk dat het erf wordt opgesplitst in individuele kavels, met identieke woonhuizen aan een gewone woonstraat **(F)**. Dit zou niet passen bij de ruimtelijke logica en sfeer van het erf.

Verkeer en parkeren
Meer woningen betekent meer auto's en dat heeft impact op de beeldkwaliteit. Door geparkeerde auto's te clusteren op het erf en te verschuilen achter een groenrand kan de impact op de beeldkwaliteit zoveel mogelijk worden beperkt **(G)**. Daarnaast is het wenselijk dat de relatie tussen hoofdhuis en het achterliggend erf herkenbaar blijft, en dat er geen extra bruggen of toegangswegen worden toegevoegd, die buiten het erf van de bestaande boerderij om voeren **(H)**.

Bebouwing: maat en schaal
De historische dorpsbebouwing biedt inspiratie voor de vormgeving van nieuwe gebouwen. Er is altijd een herkenbaar onderscheid tussen het hoofdhuis en de erfbebouwing. Het hoofdhuis is een vrijstaand gebouw, vaak een historische boerderij, georiënteerd op de weg en omringd door een ruime en groene voortuin. De andere gebouwen hebben een schuurachtige opzet, met de entree aan het centrale erf. Kleine wooncomplexen (meergezinswoningen) kunnen worden vormgegeven als een schuurachtig volume, waarbij eventuele trappen naar bovenwoningen binnen het volume worden ingepast. Passend bij het dorpse wonen hebben zoveel mogelijk woningen een individuele ingangen vanaf het erf.

Bebouwing: vorm en vormgeving
Ook voor de vormgeving van nieuwe gebouwen bieden de historische boerderijen inspiratie. Om de samenhang in het waardevolle dorpsgezicht te bewaren is het wenselijk dat individuele gebouwen goed worden ingepast en niet té veel opvallen. Daar staat tegenover dat gebouwen wel ieder een eigen karakter hebben en dat het zichtbaar mag zijn dat de huizen in verschillende tijdsperioden zijn gebouwd. Voor de inpassing in het totaalbeeld zijn van belang: eenduidige bouwvolumes, schild- en zadelkappen en het materialenpalet van voornamelijk metselwerk, dakpannen en hout. Afwijkingen zijn denkbaar als ze zorgvuldig worden ontworpen en beargumenteerd vanuit de karakteristieken en ruimtelijke kwaliteit van het dorpsgezicht in het geheel.

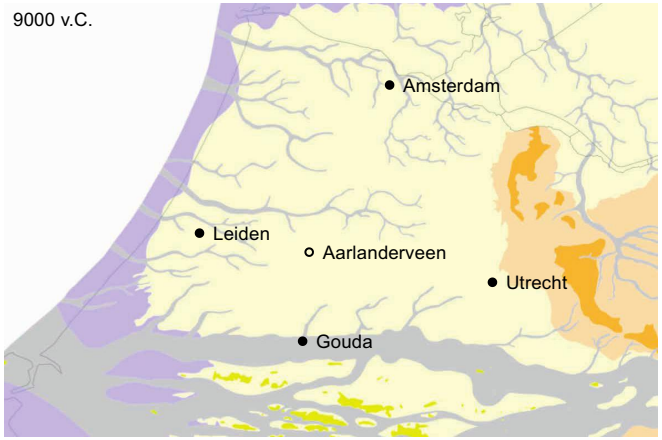

Bijlage 1

Biografie van het kroonjuweel Aarlanderveen

Vóór de ontginning: rivieren en wildernis (<1000 n.C.)

↓ Paleografische kaarten. [Vos e.a., 2018, via: RCE]

In de millennia voor de jaartelling was het tamelijk stil in de omgeving van Aarlanderveen. Het was een zandgebied, met vertakkende riviertjes die op de Noordzee uitkwamen. Vanaf ca. 6000 voor Christus transformeerde de zandvlakte door stijging van de zeespiegel tot een landschap van wadden, slikken en kwelders. In een brede rand tussen de nattigheid en het zand, vanaf Muiden langs de huidige Meije voorbij Zegveld en verder zuidwaarts tot de Alblasserwaard, begon de veenvorming. Omstreeks 2750 v.C. sloot de duinenrij langs de Noordzeekust. De enorme laagvlakte van drassig veen kon zo verder aangroeien.[1] De grote rivieren (met soms een ander beloop) en kleinere veenriviertjes, voorlopers van de Aar en de Meije, voerden het water af.

Legenda

- Strandwallen en lage duinen
- Hoge duinen
- Strandvlakten en duinvalleien
- Wadden en slikken
- Kwelders en riviervlakten
- Gebieden met kwelderwallen en -ruggen
- Veengebied
- Bedijkte kwelders en riviervlakten
- Droogmakerij
- Stedelijk gebied
- Binnenwater
- Buitenwater
- Pleistocene zandgebieden, beneden 16m. -NAP
- Pleistocene zandgebieden, beneden 16 en 0m. -NAP
- Pleistocene zandgebieden, boven 0m. NAP
- Riviervlakten en beekdalen
- Rivierduinen
- Lössgebied
- Stuwwallen, gestuwde keileem en door stromend landijs gemodelleerde ruggen en dalen

↓ Bos van Białowieza. [wilderness-society.org]
↓↓ Impressie van vegetatie in het veengebied Wiesmoor en het Briesetal in Duitsland. [Sjef Jansen]
↓ Luchtfoto van Białowieski Nationaal Park. [Mateusz Szymura]

Het landschap van de veenwildernis was niet vlak en opgedeeld in regelmatige graspercelen, zoals we de omgeving van Aarlanderveen nu kennen. Het was ruig, nat en onregelmatig, vergelijkbaar met het goed bewaard gebleven boscomplex van Unesco nationaal park Białowieza in Polen. Dit gebied bedekt ruim 140.000 hectare; natuurlijke processen gaan er hun gang, met als gevolg rivierdalen, wetlands, veel dood hout, schimmels en een grote variëteit aan zoogdieren en flora. Het veengebied Wiesmoor en het Briesetal in Duitsland geven ons een beeld van de vegetatie van de veenwildernis: elzenbroekbos, veenmos, bentgras (pijpestrootje) en wollegras. In gebieden vlakbij Aarlanderveen – bij Weesp en in de polders aan weerzijden van de Vecht – zijn door boeren en bouwers tientallen veeneiken gevonden uit de late prehistorie. De bomen zijn bewaard gebleven omdat het zuurstofloze veenwater de stammen niet liet verrotten.

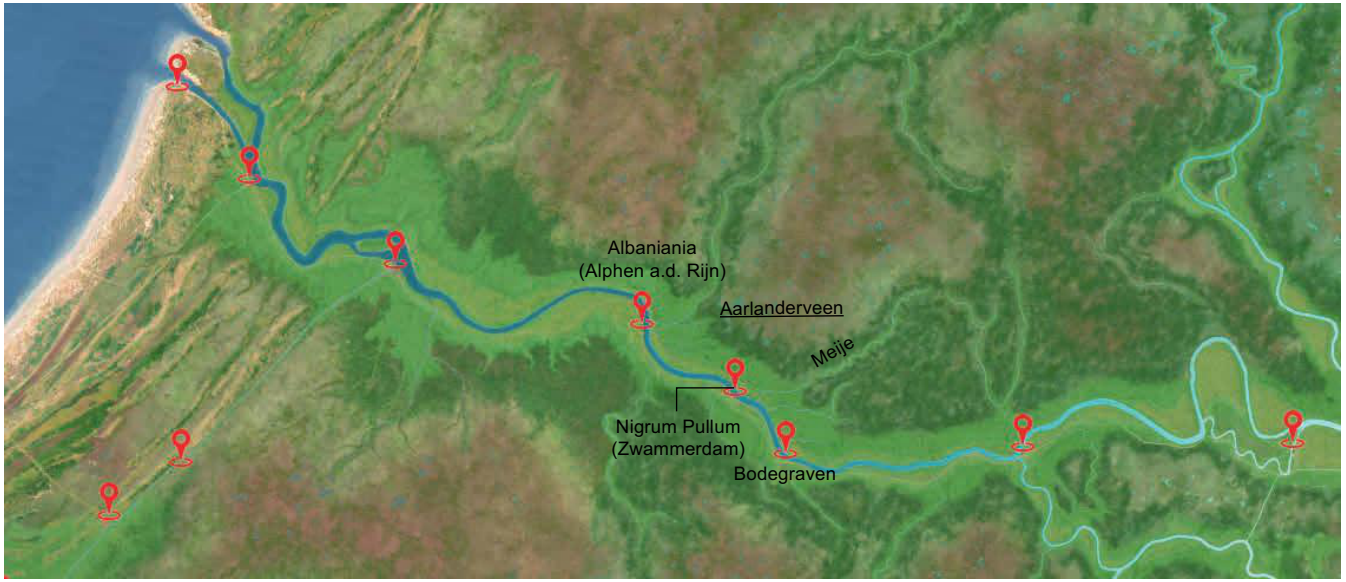

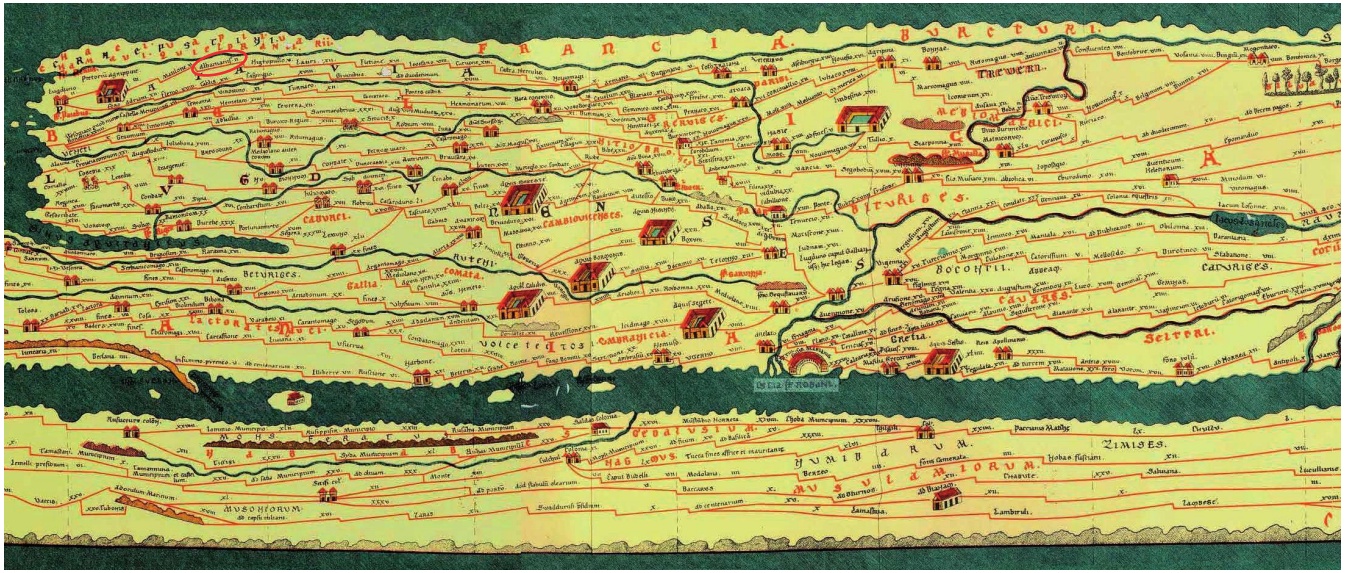

In 9 n.C. werd de Oude Rijn de grens van het Romeinse Rijk. De Romeinen versterkten de grens met forten voor legioenen en hulptroepen, havens, wachttorens en wegen. Op de indrukwekkende Peutingerkaart, een dertiende-eeuwse kopie van een Romeinse reiskaart uit de derde of vierde eeuw, zijn de legerplaatsen ingetekend. ‘Albanianis’ was Alphen aan den Rijn en ook bij Zwammerdam was een klein castellum. De naam, ‘Nigrum Pullum’, zou verwijzen naar ‘de zwarte aarde’ van het omliggende veenlandschap. De noordoever van de Oude Rijn, de kant van Aarlanderveen, hoorde niet bij het Romeinse Rijk, maar het gebied zal zeker door de bewoning van de Romeinen beïnvloed zijn geweest.

De Romeinen vertrokken uit het gebied rond 400 n.C. Over de bewoningspatronen in de eeuwen daarna weten we niet veel. Landschappelijke sporen zijn weggevaagd door overstromingen en door de latere ontginning of verborgen onder diepe pakketten klei; geschreven bronnen zijn er niet.

↓ Op dit reconstructiebeeld zijn de forten van de Limes aangegeven. Goed te zien zijn de veen- en boslandschappen ten noorden en zuiden van de Oude Rijn. [romeinen.nl]

↓↓ Deel van de Peutingerkaart, een kopie van een kaart uit de derde of vierde eeuw. Alphen ('Albaniania') is linksboven rood omcirkeld. [Wikipedia]

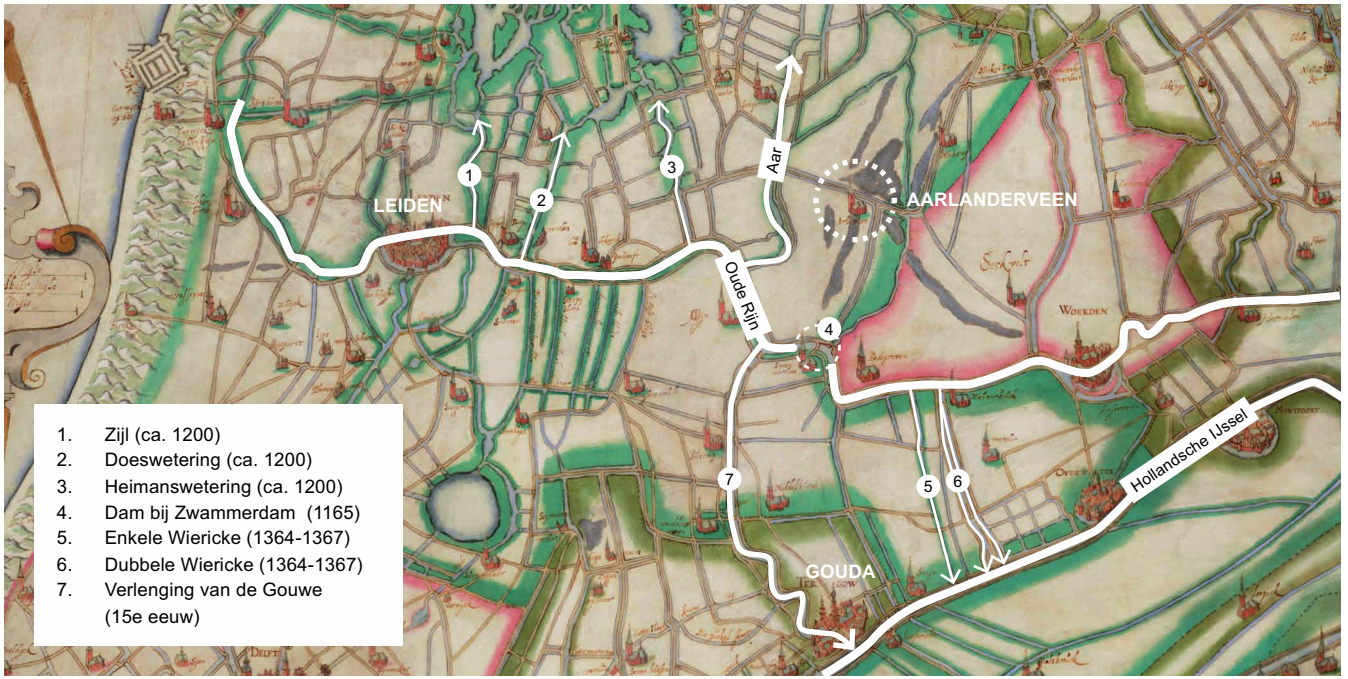

De grote ontginning: oorlogsheren en deltawerken (1000 - 1600)

↓ De 'deltawerken' van het Groene Hart, ingetekend op de Kaart van West-Nederland, Pieter Bruijnsz., 1591. [NHA]

Vanaf de tiende eeuw organiseerden de bisschoppen van Utrecht en de graven van Holland de ontginning van de veenwildernis. Ze trokken kolonisten aan en organiseerden de grondverdeling. Het motief van de graven en bisschoppen voor de ontginning van de wildernis was vergroting van het areaal cultuurland. Ze konden belasting heffen over de opbrengsten. De gronduitgave werd geregeld in een cope, een middeleeuwse overeenkomst, en gebeurde in blokken met een vaste maatvoering. De Grote Ontginning was een ongelofelijke prestatie van duizenden pioniers die het land in cultuur brachten. Vanaf de oevers van de Rijn groeven ze lange sloten het veenmoeras in. De oernatuur werd in cultuur gebracht. Op de koppen van de percelen bouwden ze boerderijen, zodat er langgerekte lintdorpen ontstonden. Het land direct achter de boerderij werd gebruikt voor landbouw, daarachter bleef het onbewerkt en werd het veen collectief gebruikt voor beweiding. Aan de achterkant van de cope-ontginning legden de pioniers een achterkade aan. Op de ontgonnen gronden verbouwden de eerste boeren tarwe, haver en gerst. Akkerbouw dus, terwijl we het Groene Hart en Aarlanderveen nu vooral kennen als veeteeltgebied. De Oude Rijn was de ontginningsas van Aarlanderveen. De eerste pioniers vestigden zich op de oevers van de rivier, maar stormen en wateroverlast dreven ze verder het veen in. Net als in Zoeterwoude en Hazerswoude verplaatsten de boerderijen in de tweede helft van de twaalfde eeuw naar de achterzijde van de langgerekte percelen.[2]

Aarlanderveen lag aan de rand van het Graafschap Holland, nabij strategische grenslocaties. Het grondgebied moest niet alleen tegen de menselijke vijanden uit Friesland, Vlaanderen, Utrecht en Duitsland worden beschermd, maar ook tegen overstromingen. Door de ontwatering via de sloten oxideerde het veen. De bodem daalde en de dreiging van het buitenwater via de nog onbedijkte rivieren nam toe. In 1163, 1170 en 1196 waren er grote stormvloeden. Bovendien verzandde de monding van de Oude Rijn. Het water zocht andere routes naar zee. De graven van Holland waren naast oorlogsheren ook deltacommissarissen en initieerden een reeks van nieuwe afwateringskanalen, dijken en dammen. In de Landschapsbiografie van het Groene Hart noemen we deze vroege waterhuishouding de deltawerken van de middeleeuwen. De Doeswetering (ca. 1200), de Heimanswetering (ca. 1200), de Enkele en Dubbele Wiericke (1364-1367); ze waren er allemaal op gericht om het water van de Oude Rijn naar andere afwateringspunten te begeleiden en wateroverlast te voorkomen. Vlakbij Aarlanderveen, in Zwammerdam, liet graaf Floris III zelfs een dam aanleggen ín de Oude Rijn, om het water aan de grens van zijn grondgebied tegen te houden. Hij bewaakte de dam met een motteburcht, want de bisschop van Utrecht was niet blij nu het water in zijn gebied werd opgehouden. Ook de Ziendeweg zou aangelegd zijn als waterkering tussen Zuid-Holland en Utrecht. Verder was voor Aarlanderveen de aanleg van het Gouwekanaal van belang, tussen Boskoop en de Oude Rijn. Hiermee ontstond een doorgaande scheepvaartroute van Scandinavië tot België via de Waddenzee, het IJ, het Spaarne, de Gouwe en de Hollandse IJssel. Bij de monding van de Gouwe in de Oude Rijn kwam een haven met een tolhuis.

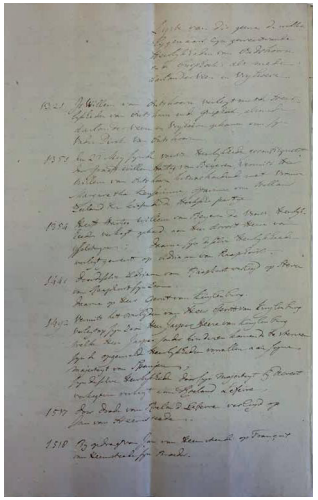

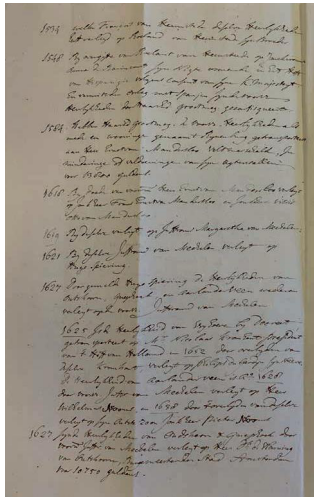
1. Zijl (ca. 1200)
2. Doeswetering (ca. 1200)
3. Heimanswetering (ca. 1200)
4. Dam bij Zwammerdam (1165)
5. Enkele Wiericke (1364-1367)
6. Dubbele Wiericke (1364-1367)
7. Verlenging van de Gouwe (15e eeuw)

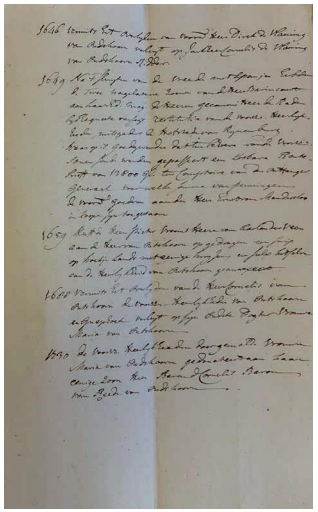
↓ Lijst van eigenaars van de heerlijkheden Oudshoorn, Aarlanderveen en Vrijenhoeve van 1321 tot 1780. [NA, toegang 3.19.41, inv. nr. 18]

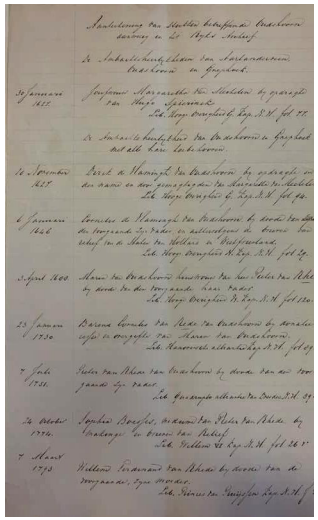
↓ Afbeelding van de veertiende-eeuwse graftombe van Arnold van IJsselstein (derde van links), rechts van hem zijn vrouw Maria van Henegouwen en links zijn ouders, in de N.H. Nicolaaskerk te IJsselstein. Foto 1859. [UA]

In tegenstelling tot de boeren op het ‘oude’ land (oost-Nederland) werden de kolonisten van het veengebied vrije boeren, niet langer ondergeschikt aan een hofheer. Ze betaalden belasting en waren eigenaar van de grond, maar hadden waarschijnlijk ook andere diensten en plichten bij de graaf. De stichting van een ontginning was een eerste stap in de publieke organisatie van de vrije boeren. Deze gebieden kregen later de naam ‘ambachten’ en waren niet groter dan het dorp en soms enkele omliggende gehuchten. De ambachten waren de kleinste bestuurseenheden van het graafschap, bestuurd door ambachtsheren, vazallen van de graaf. Een ambachtsheerlijkheid was een machtsmiddel van de graaf, waar hij zijn ridders en baljuws tevreden mee kon houden, eer kon betuigen en schulden kon inlossen. Omstreeks 1300 was ridder Jacob van Oudtshoorn de ambachtsheer van “Allenderveene” en het nabijgelegen Oudshoorn, hem beleend door graaf Willem van Henegouwen en Holland.[3] De ridderfamilie was tevens slotvoogd van het kasteel Radbout in Medemblik, en zal hoofdzakelijk ver van Aarlanderveen hebben geresideerd. Willem, de vierde generatie van de heren van Oudshoorn, steunde tijdens de adellijke twisten van de veertiende eeuw de tegenstanders van de zittende graaf Willem V. Het voert hier te ver om in de complexe geschiedenis van de Hoekse en Kabeljauwse twisten te duiken. Van belang is dat het boerendorp Aarlanderveen, zoals vele andere heerlijkheden, een speelbal was in de strijd. Na de misstap van Willem van Oudshoorn verkocht graaf Willem V Aarlanderveen en Oudshoorn in 1355 aan Arnoud, heer van IJsselstein, ter inlossing van zijn schulden. Ook deze ambachtsheer zal weinig tijd in Aarlanderveen hebben doorgebracht. De uitoefening van het lokale bestuur en de wetgeving in Aarlanderveen lieten de middeleeuwse heren aan een schout en een ambachtssecretaris.[4]

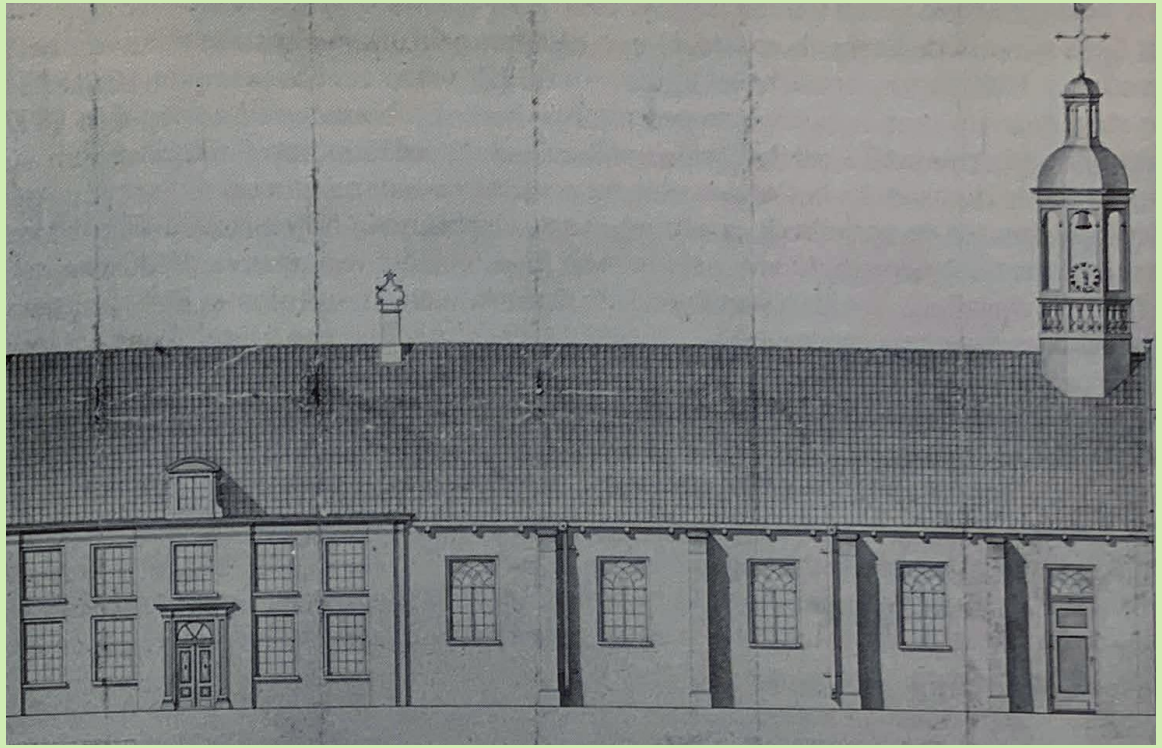

Aarlanderveen bestond omstreeks 1400 uit twee kernen. Het ‘dorp’ was het lange dorpslint landinwaarts vanaf de Oude Rijn, de ‘Lage Zijde’ was de bewoonde zone langs de rivier, achter de Lage Rijndijk. Via de Aar en de Kerkvaart waren de twee bewoningskernen met elkaar verbonden. Het noordelijke dorpslint bleef tot in de negentiende eeuw het bestuurlijk centrum van het ambacht. Hier woonden de schout en de secretaris, en in het Regthuis vergaderden de bestuurders. De *Enqueste* van 1494 geeft inzicht in het leven van de Aarlanderveense boeren aan het einde van de Middeleeuwen. Het was een verslag van een grafelijke inventarisatie, gebaseerd op interviews met afgevaardigden van elk ambacht. Aarlanderveen had het zwaar gehad na de goede tijden onder hertog Karel de Stoute, overleden in 1477. Na zijn dood en die van zijn opvolger Maria van Bourgondië in 1482 werden de Lage Landen vanaf meerdere kanten aangevallen door Europese heersers die hun grondgebied wilden vergroten. De afgevaardigden van Aarlanderveen meldden dat er 80 huizen waren, waarvan 30 huizen door armen werden bewoond die leefden ‘van den heyligen geest’. [5] De boeren verbouwden vooral haver, gerst en rogge, voor tarwe was de bodem te nat. Verder hielden ze koeien en staken turf, maar de opbrengsten uit deze verschillende neringen waren niet meer zo goed als twintig jaar daarvoor. Het dorp was zwaar getroffen door de oorlog met het Sticht Utrecht, ‘alzoe zij naest den gesticht van Utrecht leggen’.[6] De koeien waren door ‘den vianden’ ingenomen, huizen waren verbrand.

In 1514 was er een vergelijkbare enquête, de *Informacie*. Politiek was het leven op het boerenland nog steeds onstuimig, de Hoekse en Kabeljauwse twisten duurden voort. Volgens artikel 5 van de *Informacie* hadden veel Aarlanderveners hun gronden moeten verkopen. De akkerbouw was inmiddels niet meer het hoofdbestaan, inkomsten werden vooral gehaald uit ‘houten ende tacken’ (voor heipalen, beschoeiingswerk, afrastering, manden, bezems, etc.) en het delven van turf in andere dorpen. Vanaf 1528 waren er ook nog de plundertochten van de Gelderse bendeleider Maarten van Rossum. En in 1573 liet de hertog van Alva de middenschepen van de kerken in de omgeving van Leiden afbreken, ook van Aarlanderveen. Zo wilde hij troepenconcentraties voorkomen tijdens het Beleg van Leiden. Maar aan het einde van de zestiende eeuw was de omslag aanstaande. De rijkdom was al ontdekt: de turf, het zwarte goud, motor van de Gouden Eeuw.

Protestanten en katholieken in Aarlanderveen – deel 1

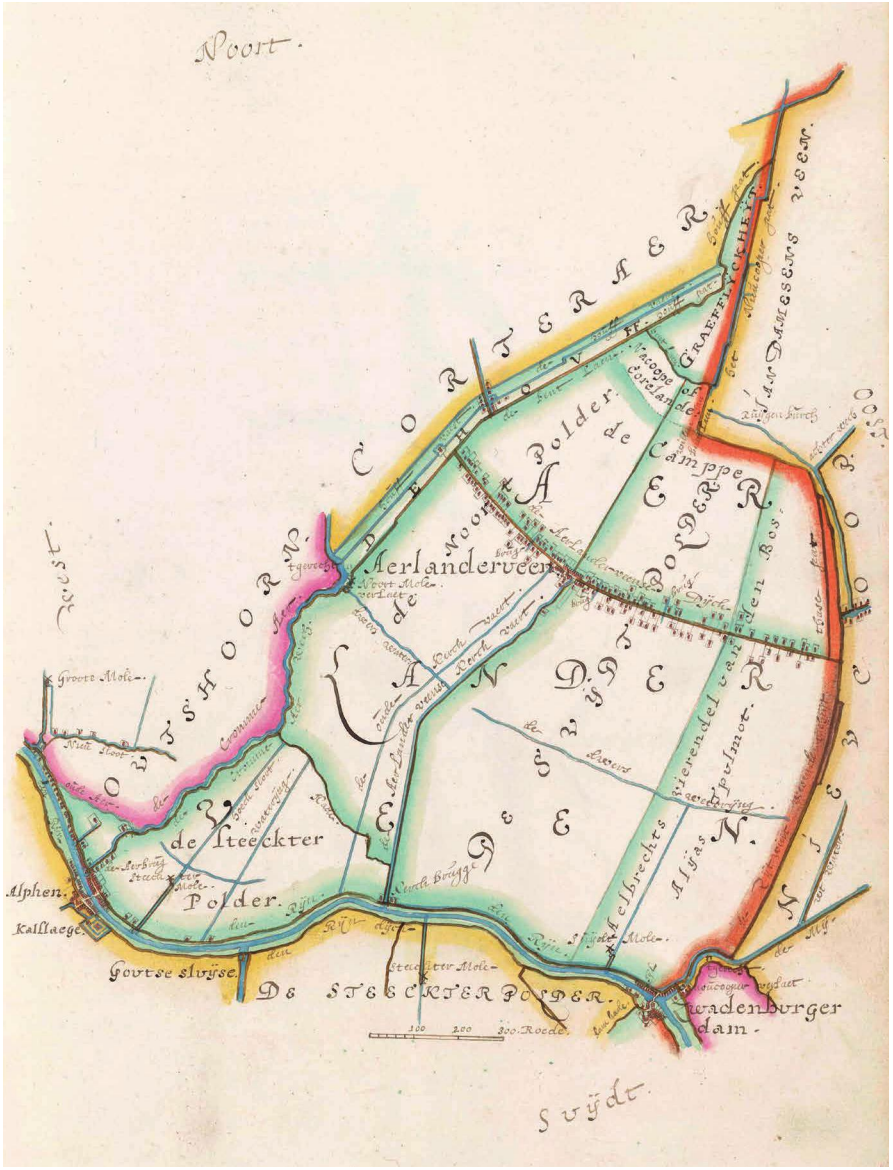
Na de reformatie viel de oude dorpskerk van Aarlanderveen in 1573 in protestantse handen. De rooms-katholieke diensten werden in het geheim georganiseerd, op zolders en in boerenschuren. In de kerstnacht van 1634 werden de kerkgangers betrapt door de schout van Aarlanderveen en bestraft, maar al snel hadden ze een nieuwe schuurkerk ingericht aan het Noordeinde, op de plek van de huidige rooms-katholieke kerk. In 1778 werd hier een nieuw kerkje gebouwd. Volgens archivaris Arjan van ’t Riet leefden de katholieken en protestanten eeuwenlang naast elkaar. Aarlanderveen was een gemengde gemeente, tot 1863 ging iedereen naar een openbare school. De boeren hadden elkaar immers nodig, ze werkten samen in de waterhuishouding en steunden elkaar bij ingrijpende gebeurtenissen. Pas in de twintigste eeuw trokken de verschillende groeperingen zich terug in hun eigen kringen.

↓ De katholieke kerk, gebouwd in 1778 op de plek van de huidige katholieke kerk. [Beunder en Van 't Riet, 1992, p. 57]

Turf als motor van de Gouden Eeuw (1600 - 1672)

Op het kaartje uit het kaartenboek van de ambachten van Rijnland (1615) zien we de drie polders van Aarlanderveen. De dijken waren aangelegd om het waterpeil te kunnen controleren, cruciaal voor de turfwinning. De kleinste polder was tevens de oudste, de Kortsteekterpolder (Steeckterpolder op de kaart uit 1615) was al in de vijftiende eeuw omdijkt. In 1562 en 1570 werden respectievelijk de Zuideinderpolder en de Noordeinderpolder gesticht. Eerstgenoemde waterde uit op de Rijn bij de Zuidmolen, laatstgenoemde op de Aar bij de Noordmolen (ook wel Galgmolen genoemd). De Nieuwe Kerkvaart, ongeveer evenwijdig aan maar iets ten oosten van de oude, scheidde de twee polders tot de samenvoeging in 1666. De vervening concentreerde zich in eerste instantie nabij het dorpslint, met name aan de noordoostzijde. Omstreeks 1530 was de baggerbeugel uitgevonden en werd het turven niet langer beperkt door het waterpeil.[7] Het slagturven begon in het voorjaar. Vanaf kades, schouwen en boten werd het slijk opgebaggerd en één voet dik op een onderlaag van riet op de legakkers gelegd. Dan volgde een gefaseerd droogproces. Met plankjes onder de klompen stapten de turftreders het turf plat. Vervolgens werden de plakken turf in blokken verdeeld en opgestapeld. Na het drogen brachten turfschippers het turf naar een van de honderden turfschuren, maar vaker ging het rechtstreeks naar de steden. De turfeconomie van de Gouden Eeuw had een grote invloed op Aarlanderveen. Niet langer was het een boerendorp, er waren turfschippers, veenarbeiders, bierstallen en wel vier herbergen, ieder met een kolfbaan. Er was een chirurgijn, Egbert Verduijn, en een 'verwer' (schilder) en glazenmaker, Cornelis Stigter.[8]

Kaart van Aerlanderveen uit het Caertboeck van Rynland, Flor Balthasar Berckenrode, 1615. [HR]

↓ Schilderij van de kerk van Aarlanderveen, met het koor links en de kerktoren rechts. Het middenschip ontbreekt. Ca. 1655 door Jan Abrahamsz. Beerstraten. [Beunder & Van 't Riet, 1992]

De elite in de steden van de Gouden Eeuw bestond uit kooplieden en handelaren. Deze nieuwe rijken kochten ambachtsheerlijkheden en waanden zich met hun nieuwe titel 'heer' of 'vrouwe' alsof ze van adel waren. Het bezit van heerlijkheden in de omgeving van de stad werd een statussymbool. In ca. 1621 kocht de Amsterdamse koopman Willem Nooms de ambachtsheerlijkheid Aarlanderveen. Met zijn vermogen van 200.000 gulden was hij een van de driehonderd superrijken van de Gouden Eeuw. ‘Heer van Aarlanderveen’ mocht hij zichzelf nu noemen. Zijn zoon en opvolger als ambachtsheer, Pieter Nooms, trouwde met de nog veel rijkere Beatrix Adriana Ram van Schalkwijck en liet ‘zijn’ dorp schilderen door Jan Abrahamsz. van Beerstraten. Op het schilderij ontbreekt nog altijd het middenschip van de kerk. De ambachtsheren en -vrouwen bemoeiden zich weinig met het dorp, het dagelijks bestuur lag bij de schout en twee ambachtsbewaarders.

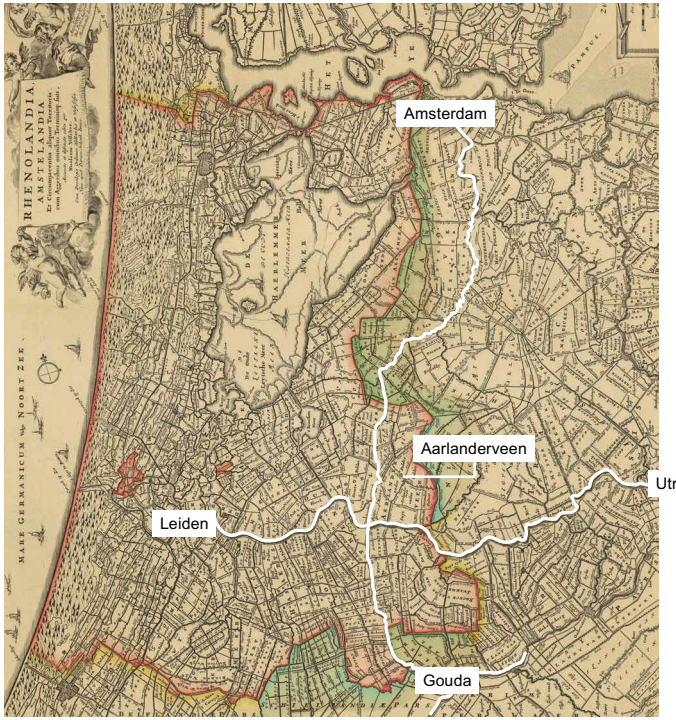

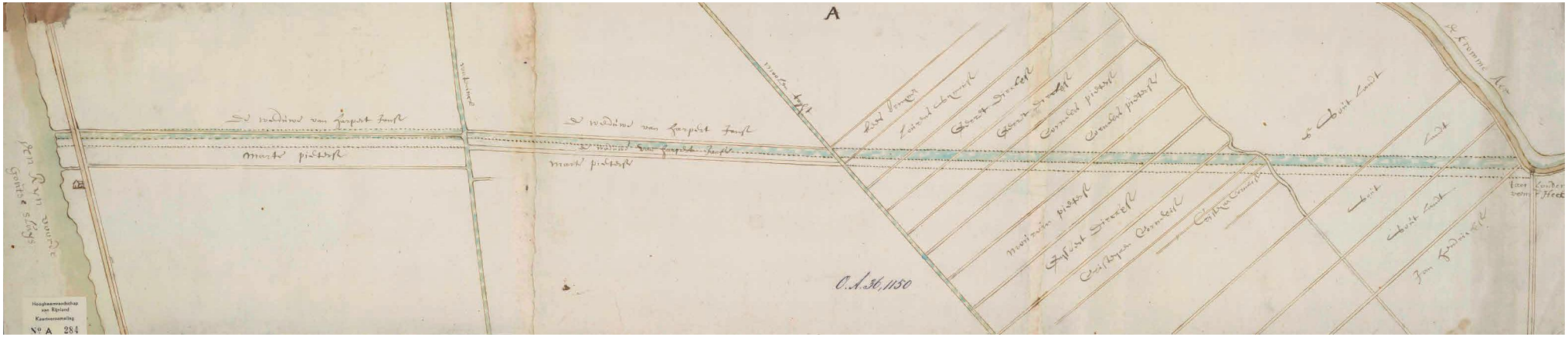
↓ Nieuwe Vaart langs Aarlanderveen, verbeterde verbinding Gouda-Amsterdam, 1653. [HR]

↓ De vaarwegen van de Gouden Eeuw geprojecteerd op een kaart van Rijnland, Amstelland en omgeving, ca. 1825-1850. Johan Hudde in atlas Nicolaas Visscher. [HR]

Aarlanderveen lag relatief ver van de steden, maar dichtbij de hoofdroutes waar de handelswaar over werd vervoerd. In 1653 werd de verbinding tussen Gouda en Amsterdam verbeterd met de aanleg van een vaart en trekweg van de Oude Rijn tot de Kromme Aar. Op de kaart zien we hoe de nieuwe vaart de perceelstructuur doorsneed. In 1664 werd de scheepvaartroute over de Oude Rijn ingrijpend verbeterd met de aanleg van een jaagpad tussen Leiden en Utrecht. Aarlanderveen lag op de kruising van de twee routes, de ‘snelwegen’ van de Gouden Eeuw.

Steeds meer kwam het buitengebied ten dienste van de steden. De lage polders waren naast brandstofwinning ook zeer geschikt om als wapen te gebruiken tegen de vele oorlogen die de Republiek voerde. De Oude Hollandse Waterlinie was een in en na het Rampjaar 1672, toen de Republiek van alle kanten werd aangevallen, inderhaast aangelegd verdedigingssysteem. De bestaande kades en dijken, polders en sluizen werden gebruikt om, aangevuld met nieuwe werken, een gigantische waterverdedigingsgordel voor Holland te vormen. Het hoofdkwartier van Willem III van Oranje lag vlakbij Aarlanderveen, tussen Nieuwerbrug en Bodegraven. Het legerkamp strekte uit tot Zwammerdam. Toen het Franse leger eind december 1672 de bevroren waterlinie kon oversteken waren het weer de dorpen die werden geplunderd. De Zuidmolen van Aarlanderveen brandde af en werd later herbouwd.

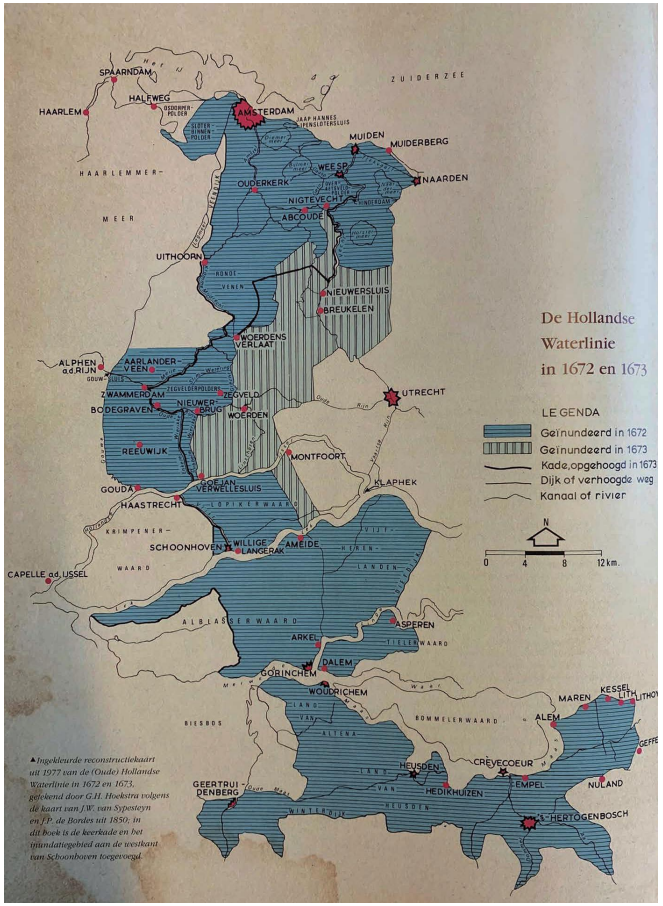

↓ Het jaagpad langs de Oude Rijn ter hoogte van Aarlanderveen. Rechts de kerktoren van Zwammerdam. Het jaagpad liep tussen Alphen en Bodegraven langs de noordkant van de Oude Rijn, want daar was minder bebouwing. Jan Verrijk, tweede helft 18e eeuw. [LE]

↓ Inundatie van de Oude Hollandse Waterlinie in 1627 en 1673.

↓ De nieuwe kerk van Aarlanderveen, bouw in 1663 gereed. Tekening Cornelis Pronk ca. 1730. [Beunder & Van 't Riet, 1992]

Landschap met vissers en turfstekende boeren in het laagveen, Hendrik Willem Schweickhardt, 1783. [RM]

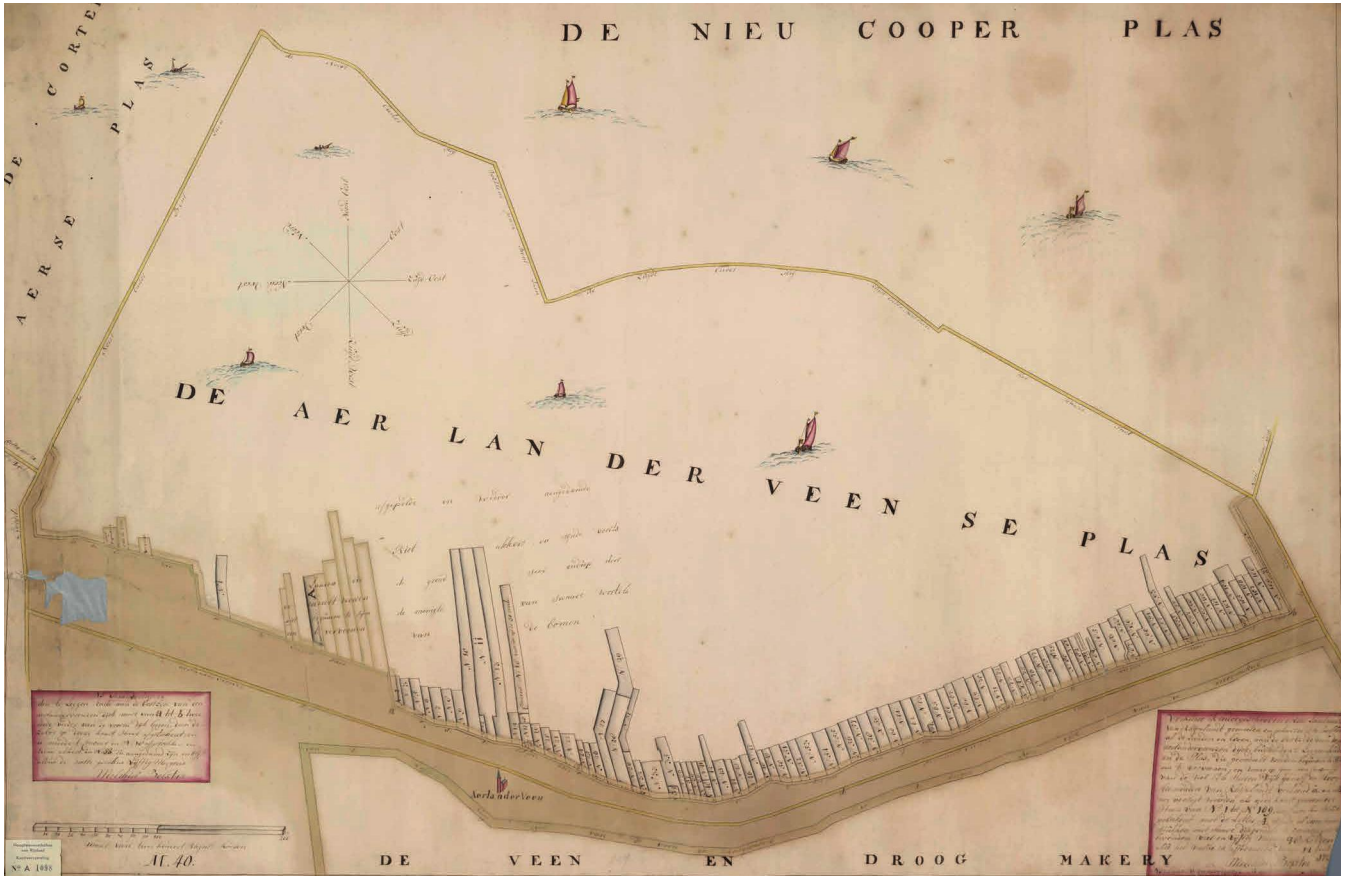
De veenrush zet door: overstromingen en droogmakerijen (1672 - 1850)

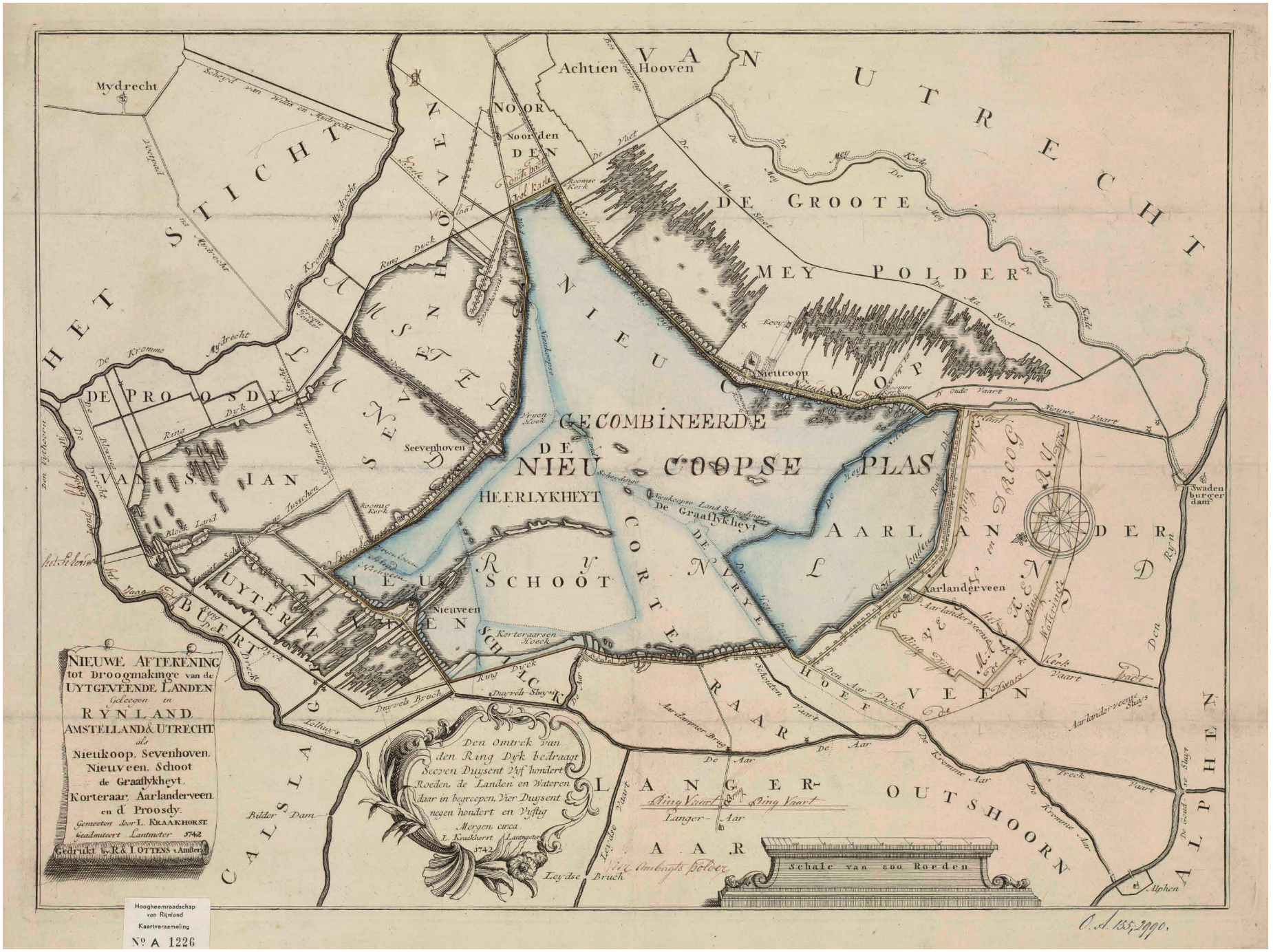
↓ Kaart van de veenplas aan de oostzijde van Aarlanderveen, Melchior Bolstra, 1737. {HR]

→ Volgende pagina: kaart van de gecombineerde Nieucoopse Plas (Zevenambachspolder). Lodewijk Kraakhorst, 1742. [HR]

In de zeventiende en zeker de achttiende eeuw werd het lot van de Aarlanderveners gedomineerd door de turf. De *rush* was enorm, er kon snel en veel geld mee verdiend worden. Het schilderij van Schweickhardt laat zien hoe men de grond onder eigen voeten weg schepte. Het weggraven van het land had ook gevolgen voor het watersysteem. Het waterpeil kwam steeds hoger, waardoor het baggeren bemoeilijkt werd. Direct ten noordoosten van het lintdorp Aarlanderveen begon de watervlakte. In 1652 verenigden de zeven ambachten Aarlanderveen, Nieuwkoop, Zevenhoven, Nieuwveen, Schoot, Ter Aar en Vrijhoeven zich al tot de Zeven Ambachtspolder en legden een ringdijk aan rondom het grondgebied dat inmiddels een watervlakte was geworden. Zo konden ze het waterpeil beter beheersen en nog dieper delven. Het waterbeheersysteem bleef instabiel. Winterstormen sloegen hectares land weg. In 1726 spoelden de Aarlanderveense Heijkade en de Bentlaan weg nadat de Rijn- en IJsseldijken waren bezweken. Deze kades waren de noordoostelijke grenzen van de Aarlanderveense ontginning, de plas van Aarlanderveen vloeide nu samen met de Grote Nieuwkoopse Poel. Van 11 februari tot 3 april stond het dorp Aarlanderveen blank. In 1735 volgden nog twee grote overstromingen, op 24 januari en op 4 september. Dit keer was er zelfs zoutwater binnen gevloeid vanuit de Zuiderzee. Het binnenwater was de ‘groote en formidable vijant van deze provintie’.[9] Het land en daarmee de bevolking verarmden. Droogmaking was de oplossing.

Het eerste initiatief tot droogmaking kwam in 1704 en betrof alleen het grondgebied van Aarlanderveen, dus tussen het dorpslint en de Heijkade. De curator van de ambachtsheer W.F. Nooms deed samen met de schout Johan Oudewater en zijn ambachtsbewaarder een verzoek tot droogmaking bij het Heemraadschap van Rijnland. Als reden gaven ze op: de ‘soberen ende desolaten staet van de veenambagten hier te landen’.[10] Het Hoogheemraadschap en het ambacht konden het niet eens worden over de belastingsvoorwaarden, ook al reisde Oudewater (per schuit) voortdurend op en neer tussen Aarlanderveen, Den Haag, Amsterdam en Leiden om tot een oplossing te komen. In de tweede helft van de achttiende eeuw probeerden de zeven ambachten samen tot een plan voor droogmaking te komen, maar het was niet gemakkelijk om zo’n groot project (in 1773 begroot op ruim 590 duizend gulden) vanuit de nog prille samenwerking tot stand te brengen. Het uiteindelijke plan kwam dan ook van de Staten van Holland, bijna een eeuw na het eerste initiatief. In 1797 begonnen de werkzaamheden voor de droogmaking van de Zevenambachtspolder, op staatskosten.

NIEUWE AFTEKENING
tot Droogmakinge van de
UYTGEVEENDE LANDEN
Gelegen in
RYNLAND
AMSTELLAND & UTRECHT
als
Nieukoop. Sevenhoven.
Nieuveen. Schoot
de Graaflykheyt.
Korteraar. Aarlanderveen
en d' Proosdy.
Gemeeten door L. KRAAKHORST
Geadmiteert Lantmeter 1742
Gedrukt by R. & I. OTTENS t' Amiter.
Den Omtrek van
den Ring Dyk bedraagt
Seeven Duysent Vyf hondert
Roeden, de Landen en Wateren
daar in begreepen, Vier Duysent
negen hondert en Vyftig
Morgen, circa.
L. Kraakhorst Lantmeter
1742
Schale van 800 Roeden
Hoogheemraadschap
van Rijnland
Kaartverzameling
Nº A 1226
O. A. 155, 2990.

↓ In Aarlanderveen en Alphen gemaakte pijpen werden verkocht als de goed bekendstaande Goudse pijpen. Toen het Goudse gilde in 1739 het octrooi verwierf op exclusiviteit van het goudse wapen als bijmerk, werd dit in Alphen/Aarlanderveen omzeild door een paar extra stippen of sterren in het wapen te plaatsen. [claypipes.nl]

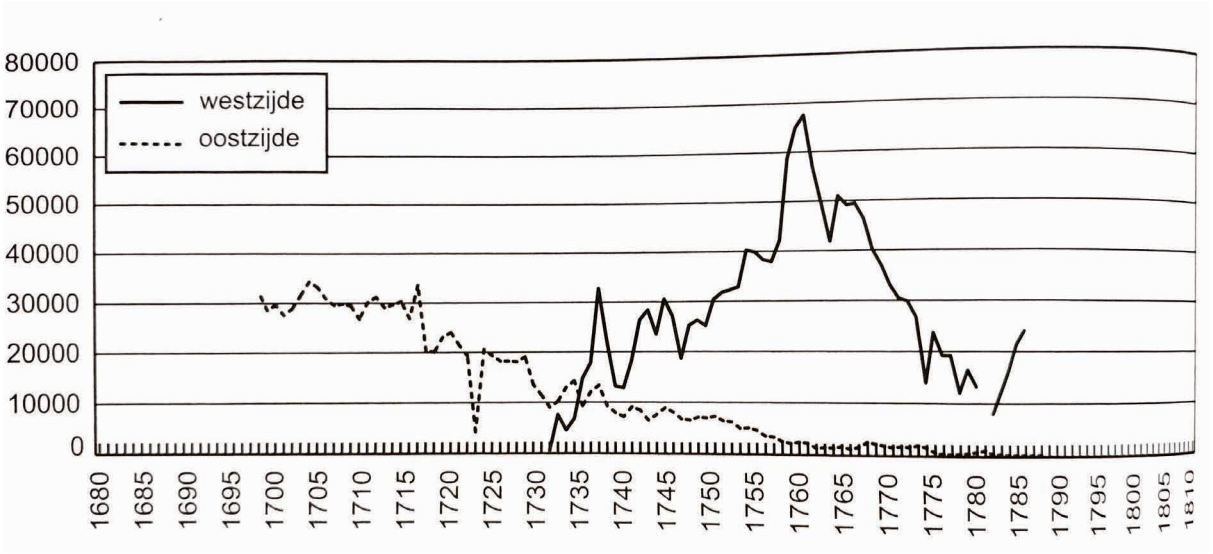
Terwijl de veenplassen in de achttiende eeuw voor problemen zorgden, begon op de nog onverveende gebieden ten zuidwesten van Aarlanderveen een tweede ronde turfwinning. Het is wonderlijk hoe, geconfronteerd met het gevaar van de watervlaktes en dijkdoorbraken, de veenlieden en -arbeiders onophoudelijk door baggerden. Maar ze moesten wel, nu de vervening aan de noordoostzijde tot een einde was gekomen nam de armoede toe. Veenbazen trokken verder, naar Delfland en Schieland, de arbeiders bleven werkeloos achter. Bijzonder is de opkomst van de pijpenmaakindustrie in deze periode, overgekomen vanuit Gouda. In 1730 waren er al 15 zelfstandige pijpenmakers actief in Aarlanderveen, in 1745 wel 24.[11] Vijftien jaar later was de Aarlanderveense pijpenindustrie alweer over de top heen – er waren immers weer nieuwe gebieden om te ontvenen.

De tweede ronde van de vervening was beter georganiseerd. Het Hoogheemraadschap van Rijnland greep in en dwong verveners geld te stoppen in een droogmakingsfonds, zodat de plassen na de ontvening konden worden ingepolderd. Het Hoogheemraadschap gaf een nieuw type consent uit, een ‘generaal consent’ aan het gehele ambacht, niet meer voor individuele aanvragers. In 1734 deden de schout en ambachtsbewaarders van Aarlanderveen een verzoek om de westkant van het dorp te vervenen. Het consent bevatte nauwkeurig omschreven voorwaarden en er waren bepalingen opgenomen met betrekking tot de droogmaking als de vervening was voltooid.[12] Nog voor de turfwinning begon legde het ambacht in 1735 een ringdijk aan. De dijk liep dwars over de percelen en omvatte nog niet de helft van het grondgebied aan de westzijde van Aarlanderveen. Veenwinning in het gedeelte langs de Oude Rijn zou niet lucratief zijn geweest vanwege de grote hoeveelheid klei in de bodem.

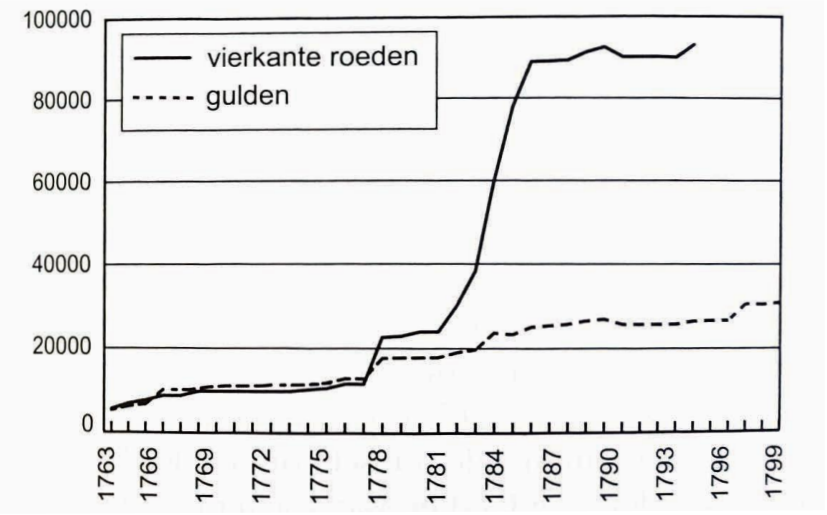
↓ Kaart van de veenderij en droogmaking van Aarlanderveen ten Noorden van Zwammerdam, Melchior Bolstra en Willem de Graat, 1740. [NA]

↓ De jaarlijkse productie van gebaggerde turf (in roeden) in het ambacht aan de oostkant (1700-1794, later de Nieuwkoopse Droogmakerij) en in de gereglementeerde veenderij aan de westkant (1735-1807, later de Drooggemaakte Polder aan de Westzijde van Aarlanderveen). [Van 't Riet, 2005, p. 106]

↓ Aankopen van veenland en water door Leendert van Leeuwen te Aarlanderveen. [Van 't Riet, 2005, p. 153]

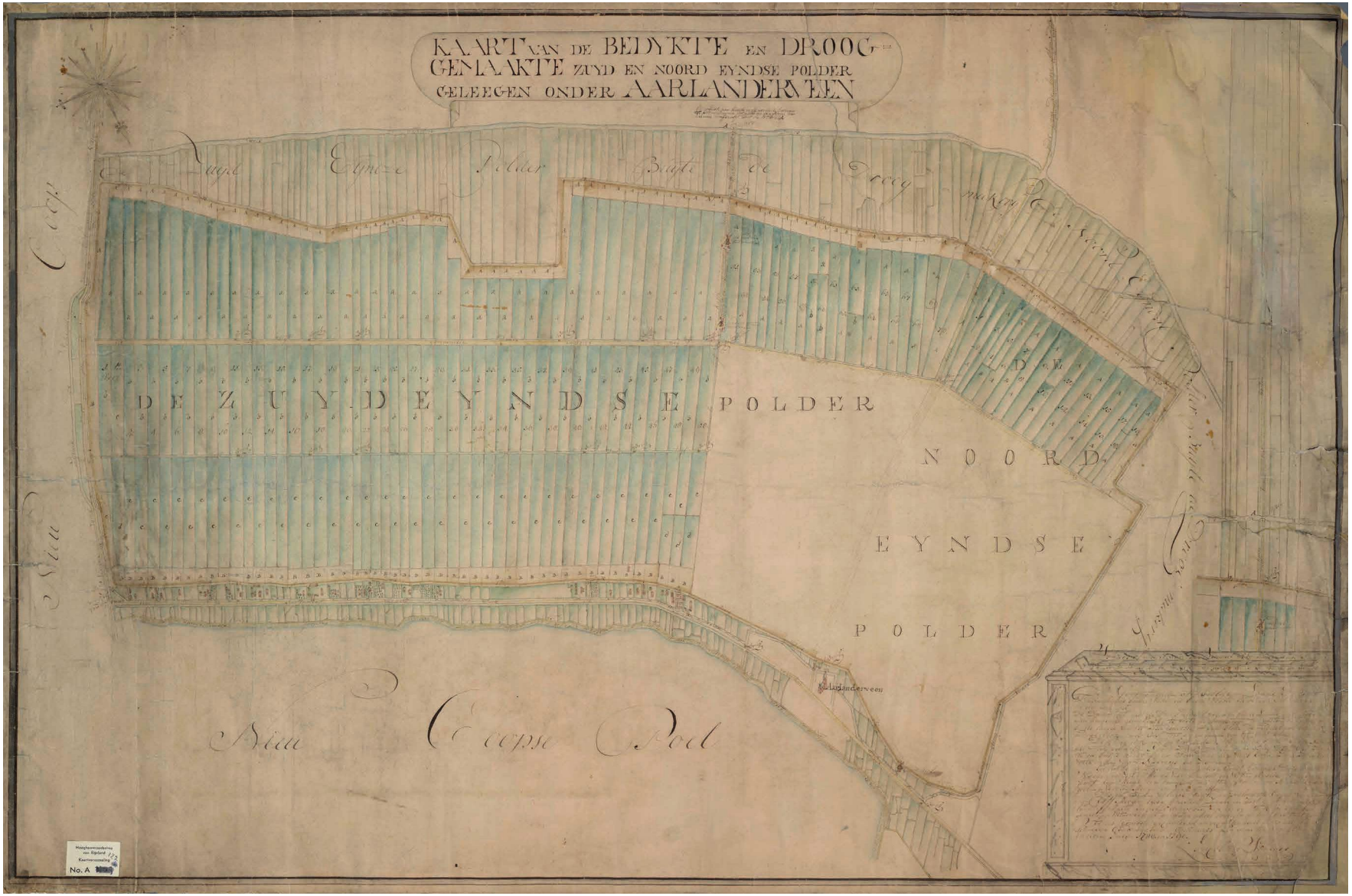

En zo bloeide de turfindustrie weer op, omvangrijker dan ooit, zoals goed te zien in de grafiek links. De turfwinningsorganisaties verschilden in grootte, er waren zowel lokale veenlieden als rondtrekkende veenfamilies actief. De grootste in Aarlanderveen was de familie Van Leeuwen (zie rechtergrafiek). Nadat Leendert van Leeuwen (1738-1806) en zijn broers Zevenhuizen hadden uitgeveend trokken ze verder en kochten grote oppervlaktes veenland op in Aarlanderveen. Archivaris Arjan van ’t Riet vertelt hoe Van Leeuwen ook van anderen de uitgeveende percelen voor weinig geld opkocht, in afwachting van de droogmaking, waarna het land weer veel waard zou zijn. De familie Van Leeuwen was steenrijk, alle kinderen kregen twee boerderijen.

Er waren weer volop arbeidsplaatsen en het was moeilijk om arbeiders aan je te binden als veenbaas. Ze liepen gemakkelijk over als een andere werkgever meer loon betaalde. In 1741 kwamen de veenlieden van Aarlanderveen bijeen. Ze spraken af geen werkvolk meer aan te nemen dat nog in contract was bij een concurrent. Van de 71 ondertekenaars bleken er 25 niet te kunnen schrijven.[13] De economie van de Gouden Eeuw kon niet zonder arbeidsmigranten. In de turf werd op grote schaal gebruik gemaakt van zogenaamde Hollandgänger. De Duitse seizoenarbeiders, ‘turfmoffen’ trokken te voet uit de regio Hamburg-Osnabrück naar het Groene Hart.

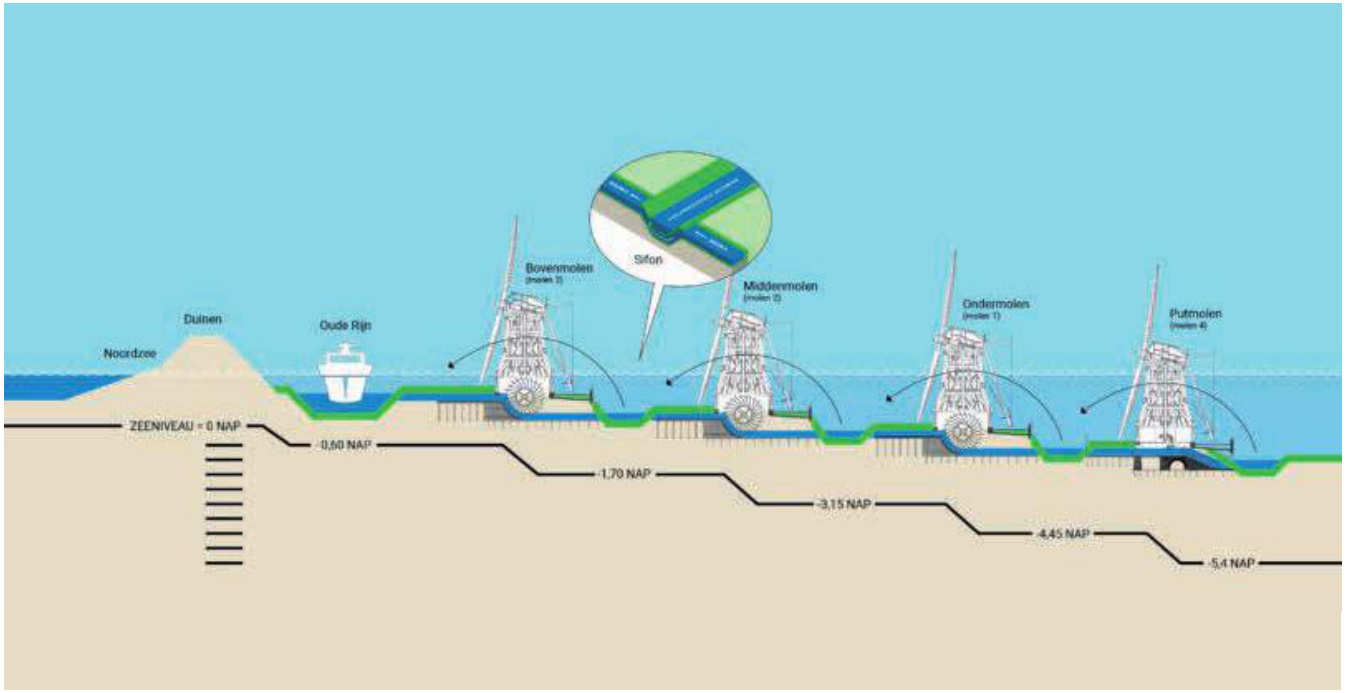
In 1784 was de vervening grotendeels voltooid. Het ambacht liet drie molens bouwen en in 1791 vielen de gronden van de Drooggemaakte Polder aan de Westzijde van Aarlanderveen droog. Met uitzondering van de Put, daar werd nog tot 1800 geturfd. Na de bouw van de vierde molen viel ook dit gedeelte droog.

↓ Kaart van de bedijkte en drooggemaakte Zuid- en Noordeindse polder van Aarlanderveen. De Put rechtsonder is nog niet meegetekend, 1790. [HR]

De molenviergang van Aarlanderveen

De molenviergang van Aarlanderveen maalt nog altijd trapsgewijs het overtollige water uit de droogmakerij en polder van Aarlanderveen, om uiteindelijk in de Oude Rijn te spuien. Het is de enige nog werkende molenviergang in de wereld. In totaal moet een hoogteverschil van meer dan vijf meter worden overbrugd. Molen 1 t/m 3 hebben een scheprad, molen 4 (de Put) is een vijzelmolen.

↓ Doorsnede van de molenviergang van Aarlanderveen. [molenviergangaarlanderveen.nl]

Molen 1

De Ondermolen werd gebouwd in 1786. In 1924 is de molen afgebrand en vervangen door een 'tweedehands' molen uit Bleiswijk. Het scheprad is in 1956 verlaagd, want ten opzichte van het bouwjaar was de polder een meter gedaald. De molen voert het water 1,25 meter hogerop.

Type: grondzeiler, achtkant
Wieksysteem: Fauël met een vlucht (de afstand tussen de uiteinden van twee wieken) van 28,3 meter
Vang en bovenwiel: Vlaamse blokvang en een bovenwiel met 64 kammen

Molen 2

De Middenmolen werd ook gebouwd in 1786, maar brandde af in 1868. Een jaar later werd de molen herbouwd door een molenbouwer uit Deventer die de molen kenmerken van korenmolens uit het noorden van het land gaf. De Middenmolen brengt het water 1,40 meter omhoog.

Type: grondzeiler, achtkant
Wieksysteem: Fauël met een vlucht (de afstand tussen de uiteinden van twee wieken) van 27 en 27,15 meter
Vang en bovenwiel: Vlaamse blokvang en een bovenwiel met 65 kammen

Molen 3

De Bovenmolen werd gebouwd in 1786. Ook deze molen brandde af, in 1823. De veldmuren bleven intact, daarop werd een nieuwe molen gebouwd. Het scheprad dateert uit 1861. De Bovenmolen voert het water 1,25 meter omhoog.

Type: grondzeiler, achtkant
Wieksysteem: Fauël met een vlucht (de afstand tussen de uiteinden van twee wieken) van 27,15 en 27,35 meter
Vang en bovenwiel: Vlaamse blokvang en een bovenwiel met 65 kammen

Molen 4

De Putmolen werd gebouwd in 1801 en bemaalt een lager gelegen deel van de droogmakerij. Het is de enige molen van de viergang die niet is afgebrand, en daarmee de oudste molen van de vier. De Putmolen brengt het water 90 centimer omhoog.

Type: grondzeiler, achtkant
Wieksysteem: Fauël (binnenroede) en Van Bussel (buitenroede) met een vlucht (de afstand tussen de uiteinden van twee wieken) van 27,5 meter
Vang en bovenwiel: Vlaamse blokvang en een bovenwiel met 65 kammen

↓ Middenmolen en daarachter de Ondermolen, foto A. Bicker Caarten, 1959. [RCE]

↓ Bovenmolen, foto A. Bicker Caarten, 1959. [RCE]
↘ Putmolen, foto A. Bicker Caarten, 1959. [RCE]

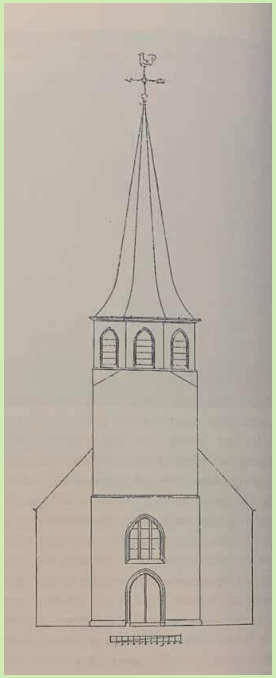

De kerk van Aarlanderveen: tot vier keer toe opnieuw gebouwd

De kerk van Aarlanderveen had het, als gevolg van de veenwinning, de verlaging van het waterpeil en de bodemdaling, zwaar te verduren gehad. Tot vier keer toe werd deze (gedeeltelijk) opnieuw opgebouwd. Nadat de kerk in 1572 al het middenschip had verloren, stortte in 1660 ook het koor in. Op de toren na werd de kerk opnieuw opgetrokken naar ontwerp van architect Isbrant Hendricksz. Muijen. In de 18e eeuw zakte de fundering van de toren weg. De dorpelingen durfden de klokken niet meer te luiden en lieten dorpsomroeper Harmen van der Stal de begintijd van de kerkdiensten omroepen. Meerdere keren werd de toren versterkt, tot in 1804 – net na het droogvallen van de Droogmakerij aan de Westzijde – tot nieuwbouw van de toren en de voorgevel werd besloten. In 1880 was de nieuwe kerktoren er alweer slecht aan toe. De fundering stond 70 cm boven waterpeil, de muren hingen 10 tot 30 cm uit het lood. In 1904 werd de kerk in het geheel vervangen. Architect Anton van der Lee maakte het nieuwe ontwerp.

↓ Noordeinde, 1915. [GA]
↓↓ Zuideinde, 1915. [GA]

↓ De hervormde kerk voor de afbraak in 1904. [*Sinds jaar en dag in Aarlanderveen,* november 2014, p. 15]

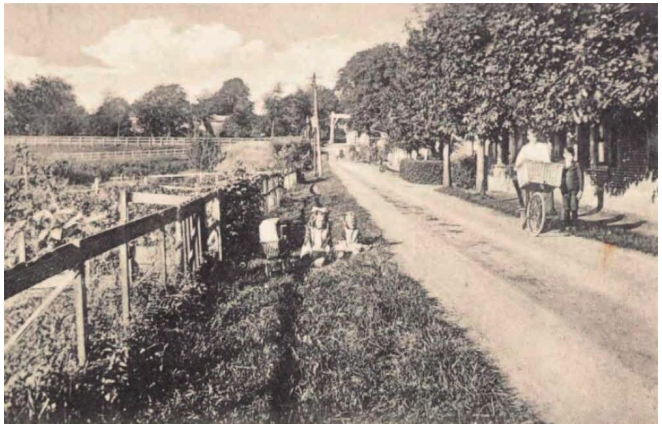

Twee sferen, twee snelheden: industrie en boerendorpen (1850 - 1950)

Aan het begin van de negentiende eeuw had het landschap van Aarlanderveen de huidige verschijningsvorm verkregen. Een lintvormig bovenland met aan weerszijden diepe droogmakerijen. De molens domineerden de skyline.
In 1871 kreeg Aarlanderveen een eigen stoomgemaal. Het gemaal Neptunus verving de in het jaar daarvoor afgebrande Galgmolen. De Zuideindermolen bij Zwammerdam bleef tot na de Tweede Wereldoorlog in functie. De veenrush was voorbij, Aarlanderveen was weer een boerendorp, met ambachtslieden die de boerenbedrijven ondersteunden: smederijen, een klompenmaker, een wagenmaker, timmerlieden, een molenmaker, de korenmolen van Van Harmelen en zelfs een scheepsbouwer, Bocxe, eerst aan de Oude Rijn, van 1913 tot 1927 aan het Noordeinde. Het bedrijf bestaat nog steeds, aan de Schie in Delft.
Aan de ‘Lage Zijde’ van Aarlanderveen vestigden zich grotere industrieën: pannenbakkerijen, kalkbranderijen, steenbakkerijen, een sigarenfabriek, een veengasfabriek en een trasmolen. Er ontstonden twee sferen met verschillende snelheden: het dorpslint met boerderijen en ambachtslieden en een industrielint in de invloedssfeer van de steden aan de Oude Rijn en de spoorweg tussen Woerden en Leiden (geopend in 1878). Het belang van de Lage Zijde nam toe, al vanaf 1833 vergaderde de raad beurtelings in het Regthuis op het dorp en in herberg De Vergulde Wagen aan de Lage Zijde. In 1886 mochten raadsvergaderingen ten gevolge van de drankwet niet meer plaatsvinden in gelegenheden waar sterke drank werd geschonken. Het nieuwe raadshuis kwam niet aan de Dorpsstraat bij de kerk, maar aan de Lage Zijde.

↙ De Kerkvaartsweg vlakbij de Dorpsstraat, ca. 1920-1930. [AA]
↙↙ De Dorpsstraat, ca. 1920. [AA]
↓ Het nieuwe raadhuis aan de Lage Zijde, ontworpen door architect Willem Langhout. Ca. 1910. [AA]
↓↓ Van Mandersloostraat, aan de Lage Zijde, rechts een gedeelte van De Vergulde Wagen, ca. 1900. [AA]

Het dorp

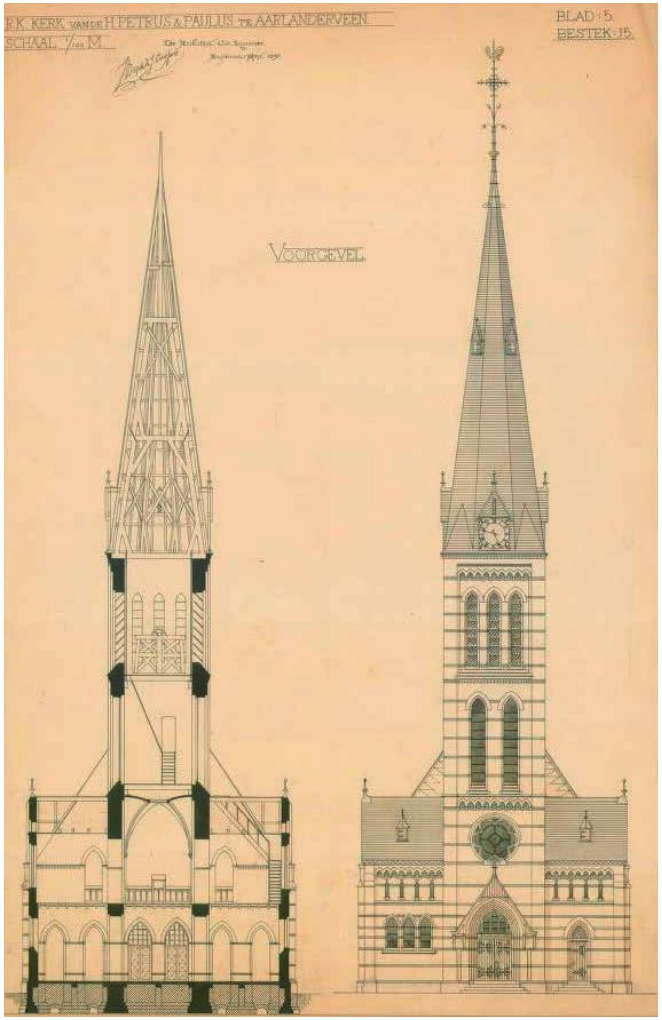
Lage Zijde

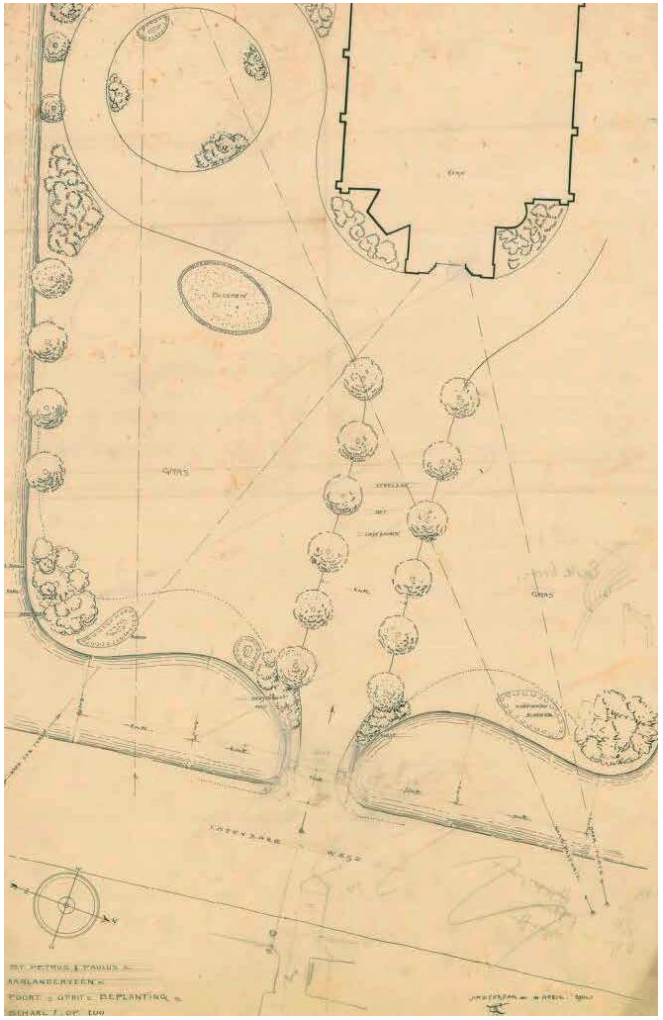

↓ Ontwerp van de rooms-katholieke H.H. petrus en Pauluskerk en pastorie, J.Th.J. Cuypers, 1904. [HNI]

De kerkelijke functies bleven wel in het dorpslint. Hier werd in 1904 de nieuwe Hervormde Kerk opgeleverd (zie kader p. 31). In hetzelfde jaar kwam ook de nieuwe rooms-katholieke kerk met pastorie gereed. In de grondwet van 1848 was namelijk de vrijheid van godsdienst opgenomen. In het kader van de katholieke emancipatie, het roomse reveil, werden overal in den lande meer en grotere katholieke kerken en kloosters gebouwd, die in hun architectuur een weerspiegeling vormden van de Middeleeuwen. Architect P.J.H Cuypers uit Roermond was dé grootleverancier van neogotische kerken. De kerk in Aarlanderveen is ontworpen door zijn zoon, Joseph Cuypers.

Protestanten en katholieken deel 2: van een gemengde naar een verzuilde gemeenschap

Illustratief voor het samenleven van de protestante en katholieke Aarlanderveners was de oprichting van de Vereeniging voor Ziekenverpleging in 1897. Het initiatief werd genomen door de plaatselijke huisarts, dokter Maats, de hervormde notaris Van der Lee en de rooms-katholieke Antonius van Bemmelen uit een koopmansfamilie.
Het was een neutrale vereniging, maar de pastoor en drie predikanten van Aarlanderveen waren de eerste ondertekenaars op een lijst van ondersteuners. Doel van de vereniging was het verschaffen van hulpmiddelen voor behoorlijke verpleging van zieken. Het bestuur was godsdienstig gemengd.[14] Aan het begin van de twintigste eeuw sloot de vereniging zich aan bij het Groene Kruis en werd een wijkverpleegster aangesteld, bekostigd door een bijdrage van de katholieke, de hervormde en de gereformeerde kerk. Aan de neutrale gezamenlijkheid van de ziekenverpleging kwam in 1949 een eind. De katholieken richtte een eigen Wit-Gele Kruisafdeling op. De katholieken en protestanten trokken zich terug in hun eigen bubbel, het Wit Gele Kruis en het Groene Kruis hadden hun eigen leden en depots van hulp- en geneesmiddelen. Op het consultatiebureau, eerst in het Dorpshuis, daarna in de praktijk van de huisarts, waren twee verpleegkundigen met hun eigen patiënten. Het gehele dorp raakte verdeeld in twee gemeenschappen. Er waren twee scholen, twee bakkers, twee melkboeren, twee timmerbedrijven, twee toneelverenigingen. Het gescheiden optrekken, ‘de verzuiling’, eindigde aan het einde van de jaren zeventig, maar sociaal bleven de verschillen nog lang bestaan.

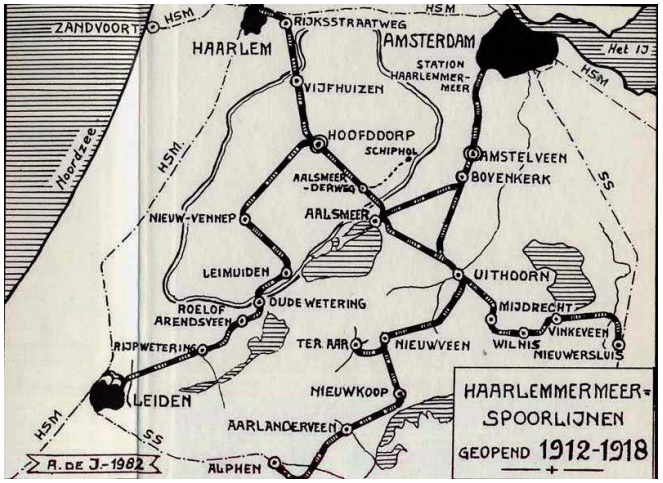
↓ Het bestuur van de ‘Ziekenhuisverpleging’ van Aarlanderveen, rond 1930 op de foto in de zaal van het ‘Oude Rechthuis’. De bestuursleden waren gereformeerd, hervormd en katholiek en gingen elk jaar een dag uit met elkaar. [*Sinds jaar en dag in Aarlanderveen*, 2021, p. 19]

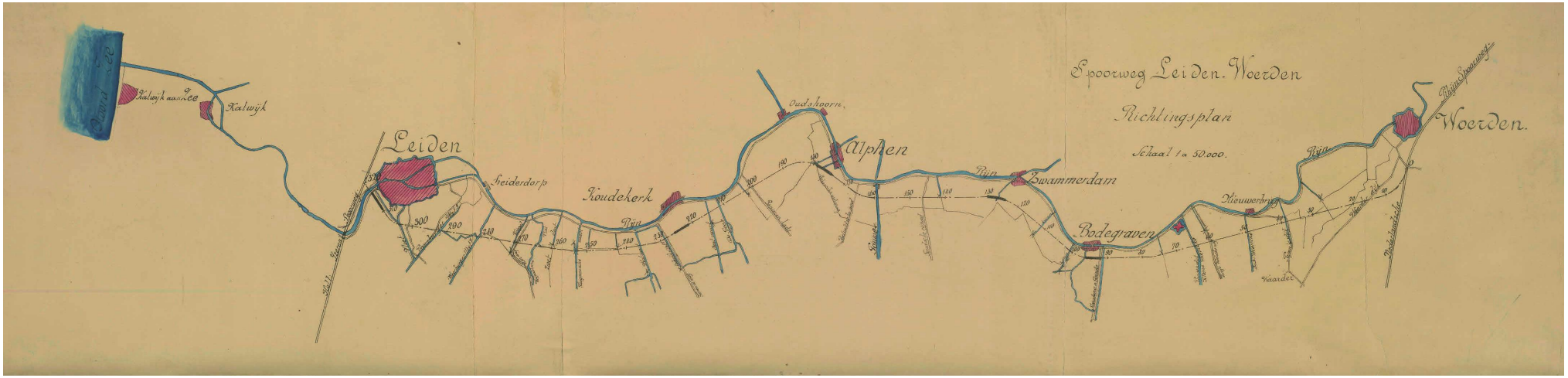
↓ Spoorweg Leiden-Woerden, geopend in 1878. [EL]

↓ De Haarlemmermeerspoorlijnen. [G.A. Russer, *Sporen door de Haarlemmermeer. De geschiedenis van de Haarlemmermeerspoorweglijnen*, 1984]

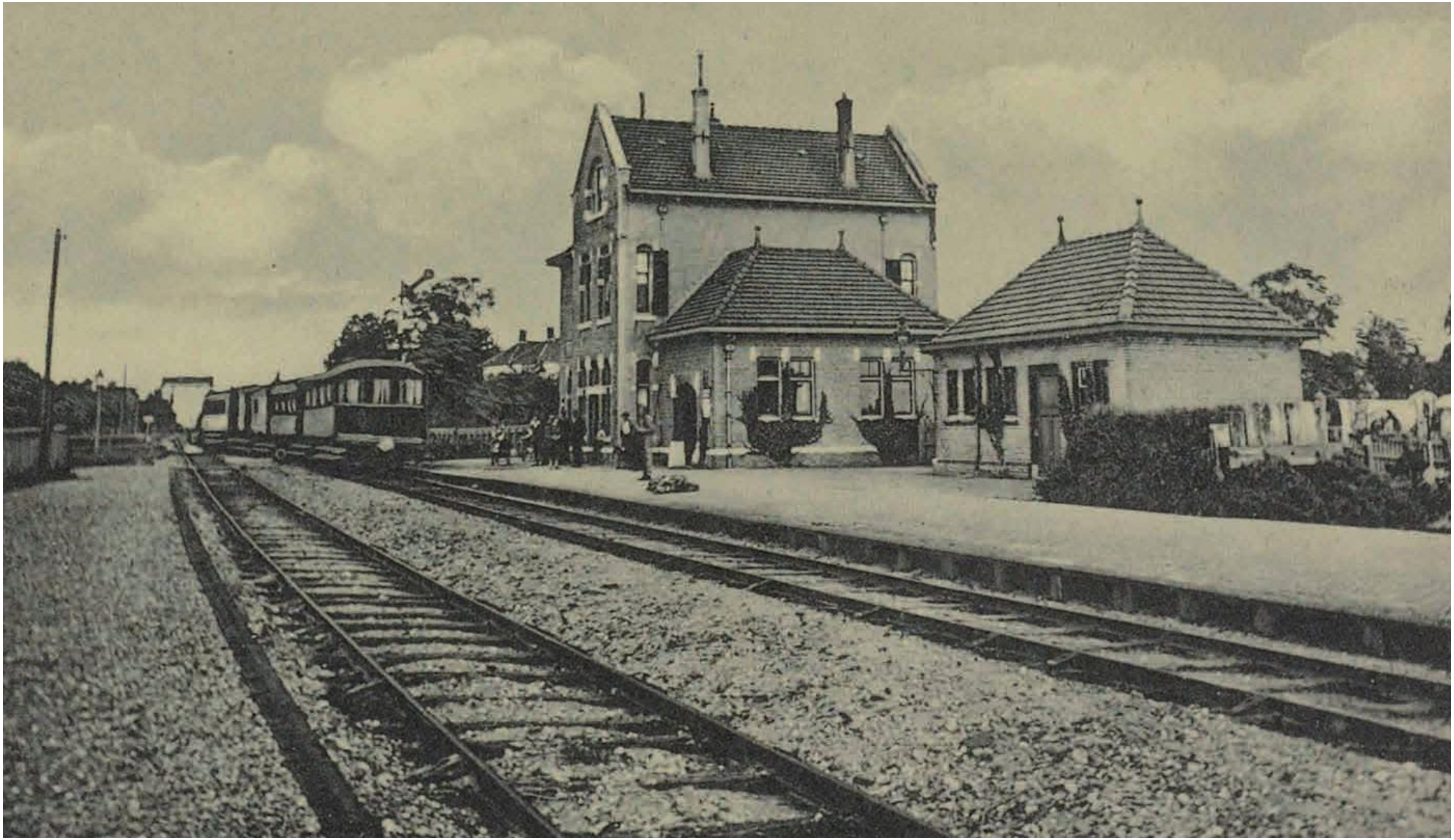
Aan het begin van de twintigste eeuw werd de toekomst van de dorpen in het Groene Hart bepaald door de spoorwegen. Alphen, Aarlanderveen en Bodegraven waren omstreeks 1900 nog ongeveer even groot. De aanleg van de spoorweg tussen Leiden en Woerden leidde in de eerste helft van de negentiende eeuw tot de bouw van nieuwe woonstraten tussen de oude kernen van Alphen en Bodegraven en de spoorlijn. De Lage Zijde van Aarlanderveen groeide mee met Alphen, dat direct aan de overkant van de Oude Rijn lag. In 1918 werden de gemeentes Aarlanderveen, Oudshoorn en Alphen samengevoegd. In de toelichting staat vermeld dat de Lage Zijde ‘feitelijk [al] een geheel uitmaakt met de bebouwde kom der gemeente Alphen’.

Ondanks de samenvoeging bleef het dorpslint van Aarlanderveen een relatief geïsoleerde plek. Sommige Aarlanderveners hadden paard en wagen, een enkeling een fiets. De beurtschippers vervoerden vee en andere vracht naar Leiden en Amsterdam. Verder ging men te voet, over de Machineweg, de Kerkvaartsweg of de Ziendeweg naar Alphen en Bodegraven. De belofte van een eigen treinstation ín Aarlanderveen was dan ook groot. ‘In één klap zou Aarlanderveen bij de wereld gaan horen’.[15] In 1915 opende het netwerk van de Haarlemmermeerspoorlijnen, die dorpen zoals Nieuw-Vennep, Mijdrecht, Nieuwkoop en Aarlanderveen met Haarlem, Leiden en Amsterdam verbond. Voor kinderen was het nu mogelijk een vervolgopleiding aan de HBS in Alphen of elders te volgen. Iedere dag gingen er acht treinen, een jaarabonnement was 35 gulden, een enkeltje 25 cent. De spoorlijn was financieel echter geen succes en sloot alweer in 1936. Bij de laatste rit op oudejaarsavond 1935 werd een rouwkleed over de locomotief gedrapeerd. De muziekvereniging Excelsior speelde een treurmars en deed de trein uitgeleide. ‘Met de komst van de trein waanden we ons stedelingen, nu vallen we weer terug in onze dorpse staat’, zo sprak een dorpsbewoner in de afscheidsspeech.[16] Kinderen konden nog wel met de bus naar hun scholen in Alphen, maar dat was een lange reis. Pas in 1949 werd Aarlanderveen ‘uit zijn isolement verlost’, door de aanleg van een provinciale weg tussen Alphen en Nieuwkoop op het tracé van de gesloten spoorlijn.

↓ Het station van Aarlanderveen, ca. 1912. [GvN]

Tweede Wereldoorlog

Tijdens de Tweede Wereldoorlog waren er veel onderduikers in Aarlanderveen. Het waren vooral joden en jongens die aan tewerkstelling in Duitsland hoopten te ontkomen. Er waren in Aarlanderveen geen razzia's, vanwege de geïsoleerde ligging konden de onderduikers een relatief normaal leven leiden. Ze waren in dienst bij de kapper of als boekhouder, en speelden in het voetbalelftal. In de jaarlijkse uitgave van de Stichting Archief Aarlanderveen is een lange lijst met onderduikers opgenomen. Ze ontkwamen niet allemaal aan vervolging. De joodse Hendrika en Sara van Dam uit Haarlem waren ondergedoken bij dominee Moolhuizen, maar werden gearresteerd op 8 april 1943. Beide overleden snel daarna in Sobibor. Moolhuizen wist aan arrestatie te ontsnappen. De joodse Emiel Pouwer was onder de naam Bob den Berge ondergedoken bij Hein van Winkel en werkte bij een boekhandel in Ter Aar. Hij overleefde de oorlog en trouwde later met een meisje uit Ter Aar.

↓ Boekje van het bevrijdingsfeest in 1945, geschonken door Henk Gerling, Stichting Aarlanderveens Archief. [*Sinds jaar en dag in Aarlanderveen*, november 2021, p. 33]

Programma

van de

Bevrijdingsfeesten

te Aarlanderveen

te houden op 29, 30 en 31 Augustus 1945

Opgave van deelneming

voor alle Volksspelen en Ringrijden op Donderdag 23 Augustus des avonds 8—10 uur in de zaal van W. v. d. Berg

voor Kinderspelen op Zaterdag 25 Augustus van 7—8 uur n.m.

Inleggelden bij aangifte te voldoen

Opstelling Groote Optocht bij het voormalig Station

Alle uren zijn in Nieuwe Tijd aangegeven

De Ingezetenen worden beleefd verzocht tijdens de feestdagen te vlaggen.
Voor VERLICHTING en VERSIERING worden prijzen beschikbaar gesteld.

Twee sferen versterkt: groeikernen en landelijk gebied (>1950)

↙ Nieuwe woonhuizen aan de Jacob van Damsrtaat en de Kerkvaartsweg, ca. 1960.
↓ Woonhuizen aan de Jacob van Damstraat, gebouwd in ca. 1968.
↓↓ De gereformeerde kerk, opgeleverd in 1967 naar ontwerp van D. Dondorp.

In de decennia na de Tweede Wereldoorlog werd het onderscheid tussen Alphen aan den Rijn als groeiend dorp en Aarlanderveen als verstild boerenlint groter. In het uitbreidingsplan van de gemeente uit 1958 werden aan de randen van Alphen met oranje vlakken grote gebieden gereserveerd voor nieuwe woonbuurten. De Lage Zijde hoorde nu bij Alphen, als dorp op twee oevers. Aarlanderveen kreeg een heel klein uitbreidingswijkje haaks op het dorpslint, tussen de provinciale weg en de Kerkvaartsweg (Van der Leeplein, Jacob van Damstraat). Hier werden in de jaren vijftig korte blokjes huizen gerealiseerd, met één of twee verdiepingen en een kap. De huizen aan de westkant van de Kerkvaartsweg waren van iets latere datum, eind jaren zestig. Vanaf 1975 werden op enkele plekken in het dorp, achter het bestaande lint, kleine buurtjes nieuwe huizen gebouwd, zoals het Dokter van der Windhof (1975 en 1983) achter de in 1967 gebouwde gereformeerde kerk van architect D. Dondorp. In 1975 opende ook het nieuwe dorpshuis, schuin tegenover de kerk tussen Dorpsstraat nr. 51 en 55. Maar vergeleken met het snelgroeiende Alphen was de uitbreiding van Aarlanderveen beperkt. Vanaf 1969 zette het comité ‘Aarlanderveen leeft’ zich in voor het bevorderen van nieuwbouw. Het comité stuurde brieven aan het Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening en zocht de pers op. Maar sinds de Tweede Nota voor de Ruimtelijke Ordening richtte het landelijk beleid zich op ‘een langzame afronding van de groei van de kleinste kernen’, zo kreeg het comité te horen van de minister.

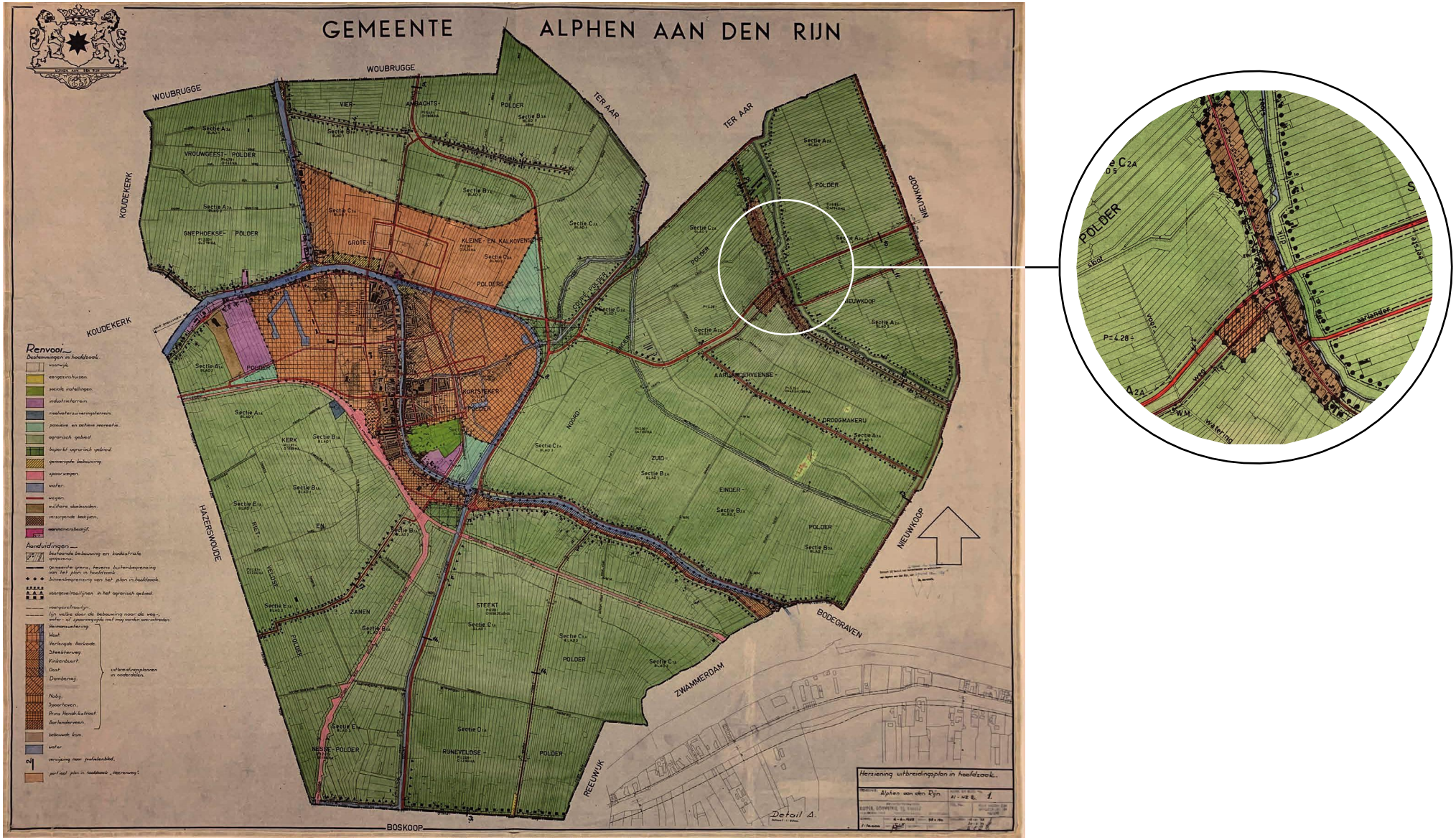

↓ Uitbreidingsplan Alphen aan den Rijn. Rechts in de cirkel een inzoom op Aarlanderveen. 1958. [NA]

↓ Artikel van Haro Hielkema in *Trouw*, 22 februari 1979.

Toen Trouw-journalist Haro Hielkema in 1979 Aarlanderveen bezocht trof hij een ‘dromerig’ dorp: ‘Een gewone toerist ondergaat de eerste aanblik van Aarlanderveen met het vermoeden dat het er ideaal wonen moet zijn. De rust druipt van het landschap af. De lucht is zuiver, het land weids.’ Het dorp was aan het krimpen: ‘twintig jaar geleden bedroeg het inwonertal nog ruim 1600, nu zijn er minder dan 1400 ingezetenen. In 1960 telde het dorp zeven kruideniers, er is er nog maar één over.’ Verder had het dorp een aardig voorzieningenniveau: twee bakkers, een bank, een sigaren- en speelgoedzaak met postagentschap, een café, een gymzaal, twee lagere scholen, twee kleuterscholen, voetbalvelden en vier kerken. Maar: ‘Er is in Aarlanderveen al in geen jaren meer een huis gebouwd. Het dorp lijkt een half afgezaagde boom, een kwijnende zaak.’ (Dit klopte niet helemaal, omstreeks 1975 waren er enkele woningen aan het nieuwe Dokter van der Windhof gebouwd). Dominee Wolthaus voelde zich ‘in hoofdzaak een begrafenisondernemer’ en constateerde ‘een groot eenzaamheidsprobleem, vooral bij jonge vrouwen’. ‘We krijgen hier wel alle voorzieningen maar wat we het hardst nodig hebben – woningen – krijgen we niet. Ik beleef het dat wij een stiefkind van Alphen zijn.’ En áls er een huis te koop kwam, werden dorpelingen overboden door ‘nieuwe mensen’.

Dorp wil blijven bestaan

Door Haro Hielkema

AARLANDERVEEN — Toen de jonge dominee het dorp Aarlanderveen ging bekijken dat een beroep op hem uitgebracht had, scheen het zonnetje. De molens draaiden en het was prachtig weer. Zijn eerste gedachte was: „Hier is het Koninkrijk al begonnen".

Een gewone toerist ondergaat de eerste aanblik van Aarlanderveen met het vermoeden dat het er ideaal wonen moet zijn. De rust druipt van het landschap af. De lucht is zuiver en het land wijds. Dromerig slingert de hoofdstraat door het dorp: Zuidzijde, Dorpsstraat en Noordeinde — een langgerekt lint, hier en daar aangevuld met dwarsweggetjes. Stolen en bruggetjes herinneren aan de tijd dat het dorp aan z'n naam kwam: de periode van de vervening. De kern van Aarlanderveen ligt zo'n zes kilometer van Alphen aan den Rijn af. Tot 1918 was Aarlanderveen zelfstandig, nu hoort het bij Alphen — een stad die sinds zijn aantal jaren een groeifunctie heeft. Vorig jaar december was het voor het Alphense gemeentebestuur een rare tegen de klok om vóór het nieuwe jaar de vijftighuidste inwoner (en daarmee vier en een half miljoen gulden rijksbijdrage extra) binnen te halen. Met veel stuntwerk en een hoog bouwtempo werd de grens bereikt.

In Aarlanderveen is het leven heel anders. Sinds 1968 is er geen huis meer gebouwd, behalve twee bejaardenwoninkjes, die er vooral dankzij inspanningen uit het dorp zelf zijn gekomen. Twintig jaar geleden bedroeg het inwonertal nog ruim 1600, nu zijn er minder dan 1400 ingezetenen. In 1960 telde het dorp zeven kruideniers, er is er nog maar één over. Twee bakkers zijn er nog, een bank, een sigaren- en speelgoedzaak annex postagentschap, twee melkhandelaren, een schoenmaker, een manufacturenzaak (die eigenlijk maar open kan blijven, omdat de eigenaar ook op de markt staat). Er is een café, een gymzaal (in een (vernieuwd) dorpshuis. Twee lagere scholen, twee kleuterscholen, twee voetbalvelden en vier kerken (waarvan twee nieuwe) zijn er. Er woont een dokter in het dorp en tot nut houdt een tandarts zitting in het dorpshuis. Een bibliobus voorziet de gemeenschap van lectuur en om per uur komt de bus naar Alphen langs.

Vraagtekens

Kortom, een voorzieningenniveau dat er — zeker voor zo'n kleine gemeenschap — zijn mag. Toch worden er nogal wat vraagtekens gezet bij de toekomst van het dorp. De kneiharde problemen in gemeente Alphen — en in Aarlanderveen in geen geval meer een huis gebouwd is en dat het inwonertal terugloopt. Het dorp lijkt een half afgezaagde boom, een kwijnende zaak, waar geen sap aan toegevoegd wordt. Het is ook het strijdpunt van het comité „Aarlanderveen leeft", dat tien jaar lang als actiepunt nummer één het bevorderen van nieuwbouw met zich mee voerde. Vorige week is het comité omgedoopt tot een vereniging waar het grootste deel van de bevolking achter staat. Het comité fungeerde als een belangrijke spreekbuis naar de gemeente Alphen. Zelfs bij het veranderen van een naambordje werd het door Alphen geraadpleegd.

Natuurlijk wordt er ook geklaagd over het feit dat er in Aarlanderveen geen kapper is en dat men voor een biefstukje naar het volgende dorp moet. En boer De Graaf moppert dat hij als zijn brommer kapot is, die niet in het dorp kan laten repareren. „En hoe krijg ik dat ding van in Alphen als „je niet rijdt?"

Uit wijde omtrek

Cafehouder Vergeer zegt wel een redelijk bestaan te hebben ondanks het dalende bevolkingscijfer, omdat zijn klanten uit de wijde omtrek komen. „Maar als zo'n café in de stad zou staan, was het met geen goud te betalen. Dan werd het veel drukker bezocht. Dat zal hier nooit zover komen." Ook de eigenaar van een hout- en metaalfabriek, Blom, heeft geen reden tot klagen. Alleen voor zijn personeel houdt hij zijn hart vast: „Vroeger kwam dat uit het dorp zelf, nu uit alle windstreken. Dat houdt in dat er veel minder samenhang onder de werknemers is dan vroeger. Jonge mensen trekken hier steeds meer weg. Je ben echt bang dat je na elk werknemer kwijt raakt."

Het onderwijzend personeel van de christelijke lagere school (die zo goed bekend staat dat er zelfs uit Nieuwkoop leerlingen komen) ziet een zware bui steeds dichterbij komen. In een paar jaar tijd is het leerlingenaantal bijna gehalveerd en de onderwijzers vrezen dat het er nog wel minder worden dan de huidige zeventig. „De rijksbijdrage, die we krijgen, wordt per leerling betaald. Die wordt dus steeds minder, maar het onderhoud van de school en andere maatregelen blijven even duur."

De winkel van de familie Leliveld (sigaren en speelgoed) kan in het dorp alleen maar blijven bestaan, omdat mevrouw Leliveld in de zaak ook een postagentschap beheert en haar man de post in het dorp rondbrengt. „Het is wel druk zo," zegt mevrouw Leliveld, „maar ik kan 't aan. Ik kan alleen geen personeel aantrekken en tijd om ziek te zijn is er niet. Ik weet ook niet of deze zaak nog verkoopbaar is. Je werkt van 's morgens vroeg tot 's avonds laat. Als er iemand om vijf over zes komt omdat „le geld nodig heeft, stuur je hem niet door. De service is dus groter dan in de stad."

Het grootste knelpunt in het dorp blijft echter de woonsituatie. Dick van Vliet, een aannemer die vorig jaar met een grote hoeveelheid voorkeurstemmen door de Aarlanderveners in de Alphense gemeenteraad werd geblijdeld (tachtig procent van de bevolking stemde CDA), gelooft dat er zonder kapper en slager nog wel te leven is. „Die factoren bepalen niet direct de leefbaarheid. Wel het grote gemis dat er voor de hier geboren en getogen twintigers geen woonruimte is. En het feit dat men gedwongen wordt naar een groeikern te verhuizen om daar in een of ander flatgebouw te worden opgestapeld."

Wel een probleem

„Het gemeentebestuur van Alphen doet alsof zo'n verhuizing geen enkel probleem is," zegt huisarts Van de Ent Braat. „Maar het is natuurlijk wel een probleem. Je kunt de mensen niet zomaar dwingen. Het is het recht van iedere Nederlander te wonen in de plaats waar hij geboren is," aldus de huisarts, die met notaris Bergsma een belangrijke voortrekkersfunctie hebben vervuld in het comité „Aarlanderveen leeft".

Net als de dokter merkt dominee Wolthaus dat de woonsituatie in het dorp spanningen veroorzaakt. Ik merk vaak dat jonge geitmen onder druk staan. Ik constateer ook een groot eenzaamheidsprobleem, *vooral bij jonge vrouwen.*"

De groeigemeente Alphen komt er bij de dorpbewoners niet best af. Volgens ds. Wolthaus wordt er te veel geld gestopt in de woningbouw in Alphen-noord. „We krijgen hier wel alle voorzieningen, maar wat we het hardst nodig hebben — woningen — krijgen we niet. Wat hier gebeurt is eigenlijk een soort maatschappelijke onderdrukking. Ik beleef het dat wij een stiefkind van Alphen zijn."

Acties

Er zijn al tal van acties gevoerd om Alphen tot meer aandacht voor het woonproblem te bewegen. De actie om een Aarlandervener met voorkeurstemmen in de raad te brengen was voor het gemeentebestuur een duidelijk signaal van een gevoel van onbehagen. „Alphen had z'n handen vol aan het halen van de 50.000-ste inwoner, daardoor zijn wij in de vertrukking geraakt," zegt raadslid Van Vliet. Het comité „Aarlanderveen leeft" bracht alle mogelijke bouwplannen in kaart.

Maar er is nog geen huis gebouwd. Alphen probeerde wel a'n vuilnis in de buurt van Aarlanderveen te storten. Onder aanvoering van de dokter en de notaris trok de bevolking daarop luid tooterend langs het huis van de burgemeester. De pinnen gingen niet door. Maar meer geld om terminste een paar woningen per jaar te realiseren, kwam er ook niet. „Het gaat om vier of vijf per jaar," zegt notaris Bergsma. „Dat is niet zoveel als driehonderd voor Alphen. Wij zitten met het probleem dat we tot een groeigemeente behoren. In omliggende dorpen als Woubrugge en Zevenhoven — landelijke gemeenten — wordt namelijk wel gebouwd."

Als er in Aarlanderveen een huis te koop staat, is er bijna geen dorpeling die er voor in aanmerking komt. Voor drie of vier ton gaan de boerenwoningen meestal van de hand. Er komen nieuwe „eigenen, maar de gemeenschap heeft er niets aan, volgens mevrouw Leliveld. „De scholen niet en de winkels niet. Hoe meer vreemdelingen er komen, des te minder gaan de winkels lopen."

Vier woningen per jaar zijn voldoende

Woningen

Vier of vijf woningen per jaar, of tien in twee jaar. Daar gaat het in Aarlanderveen om. „Voorzieningen zijn er genoeg. En hoeveel kost het een half gebruikte gymzaal of een leeg schoolokaal?" zegt notaris Bergsma. De achterstand in de woningbouw van de laatste tien jaar inhalen heeft geen zin. „Die krijgen we niet vol," zegt dokter Van de Ent Braat. „Maar voor de huidige jongeren en degenen die op een flat in Alphen zijn weggestopt, moeten er woningen komen."

Raadslid Van Vliet vindt dat de gemeente maar wat meer geld moet uittrekken voor de bouw van kleine hoeveelheden huizen in de kern van Aarlanderveen. Daar is een locatiesubsidie voor nodig, meent hij. „Dat de bouw van vijftig woningen in tien jaar een aanslag zou betekenen op het landschap, is voor mij onbegrijpelijk. Waar je as neerzet, pleeg je een aanslag op het groen."

Ook ds. Wolthaus hoopt op betere woonomstandigheden in het dorp. De hervormde predikant (de plaats van zijn gereformeerde collega is al en geen tien jaar meer opgevuld) voelt zich in hoofdzaak een begrafenisondernemer. „Ik heb vorig jaar drie keer gedoopt, geen enkele keer getrouwd. Er komt nauwelijks nieuw bloed. Dat vind ik voor de geestelijke volksgezondheid niet goed." Des te moeilijker is voor hem dan ook de beslissing over een ontslag op hem uitgebracht beroep. „Als ik wegga, haal ik weer drie kinderen van school. En als de school nog minder wordt, komt de definitieve klap."

De eerste aanblik van Aarlanderveen: een ideaal oord om te wonen. De rust druipt van het landschap af. De lucht is zuiver en het land wijds. Dromerig slingert de hoofdstraat door het dorp (foto boven). Maar het leven in Aarlanderveen wordt bedreigd omdat er al in geen tien jaar huizen gebouwd zijn. Het inwonertal loopt terug, scholen worden leger en kerken krijgen geen nieuw bloed (foto onder).

Foto's Rob Hendriksen

Drie van de vier molens van de molenviergang, foto door Ralf Hartemink, 1976. [NA]

De ‘nieuwe mensen’, dat waren de mensen uit de stad en de grotere dorpen die de rust en schone lucht van het buitengebied hadden ontdekt. Het lint domesticeerde en boerenbedrijven vertrokken deels naar de Achtermiddenweg.

Vanaf 1985 werd er meer gebouwd. Aan het Dokter van der Windhof werden in 1983 meer huizen opgeleverd en achter de Dorpsstraat ontstonden meer woonstraatjes: het Maarten Bogaardhof (1986), het Kuiperserf (2006), het Pieter Pasmahof (2010) en Eben Haëzer (2018). De huizen werden steeds groter. Anno 2022 vrezen Aarlanderveners dat er voor de jonge dorpelingen geen mogelijkheid meer is om in het dorp te blijven wonen.[17] Tegelijkertijd is de gemeenschap nog altijd hecht, er zijn verschillende verenigingen en sportclubs actief. Bij de gemeentelijke leefbaarheidspeiling in 2018 haalde het dorp een 7,9.

↓ Pieter Pasmahof.
↓↓ Ontwikkeling van vier woonhuizen op het erf van Zuideinde 22.

↓ Woonhuizen in complex Eben Haëzer, een zijstraatje van de Dorpsstraat tussen nr. 21 en 29.
↓↓ Bouw van vier eengezinshuizen (voor verkoop) en vier appartementen (voor verhuur) en een jeugdcentrum, door de Hervormde Kerk.

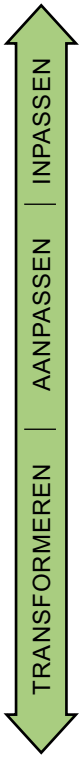
Bijlage 2

Scenario's voor het landschap en de gevolgen voor de cultuurhistorische waarden

**De scenario's in deze bijlage zijn louter illustratief.
Het zijn geen richtlijnen, maar laten alleen zien
hoe eventuele toekomstscenario's al of niet passen
bij het huidige provinciaal beleid voor de bescherming
van kroonjuwelen.**

Om een idee te krijgen van de (mogelijke) impact van transformaties in het landschap van dit kroonjuweel worden hier vijf scenario's op een rij gezet. Ze zijn gekozen uit de ontwikkelingen die reeds plaats hebben gevonden in het Groene Hart, als experiment of als landschappelijke transformatie. De scenario’s zijn geordend van minst naar meest ingrijpend, gezien vanuit het perspectief van de cultuurhistorie. De hier besproken scenario's zijn geen handvatten of richtlijnen, maar illustreren eventuele gevolgen bij mogelijke toekomstscenario's voor het landschap.

De provincie Zuid-Holland hanteert wat betreft ontwikkelingen van cultuurhistorische waardevolle elementen de drie-eenheid inpassen, aanpassen en transformeren. Scenario 1 betreft een inpassing van de ontwikkeling in het bestaande landschap – de karakteristieken van het waardevolle landschap blijven behouden. Scenario 2 en 3 zijn aanpassingen van het bestaande landschap – nieuwe elementen worden in het bestaande landschap geïntegreerd: de verkaveling en openheid blijven behouden, maar het (gebruiks)karakter en de beplanting veranderen. Scenario 4 en 5 zijn ingrijpende transformaties: er ontstaat een nieuw landschap, waarbij de structuur van het landschap wellicht (deels) behouden blijft, maar de huidige karakteristiek verdwijnt.

VIJF SCENARIO'S

Scenario 1
Extensivering en meer ruimte voor de natuur

Scenario 2
Nieuwe teelten

Scenario 3
Overstroomgebied

Scenario 4
Helemaal onder water

Scenario 5
Elzenbroekbos

↓ Schraallanden langs de Meije nabij Aarlanderveen.

↓ Lisdoddenteelt. [Veenweiden Innovatiecentrum, Zegveld]

↓ Overstroomgebied Noordwaard in de Brabantse Biesbosch.

Scenario 1: extensivering van de veeteelt en meer ruimte voor de natuur

Vóór de vervening werden de achterste delen van de lange kavels nooit bemest of begraasd. Ongeveer ter hoogte van de Grote Wetering lagen de schrale hooilanden waar één keer per jaar een snede werd geoogst. Bij een minder intensieve beweiding kan de biodiversiteit van de hooilanden weer worden teruggebracht. De molens van de viergang blijven bakens in de openheid, het slotenpatroon blijft intact. Belangrijk is dat de begroeiing niet te hoog wordt, zodat de openheid ervaarbaar blijft.

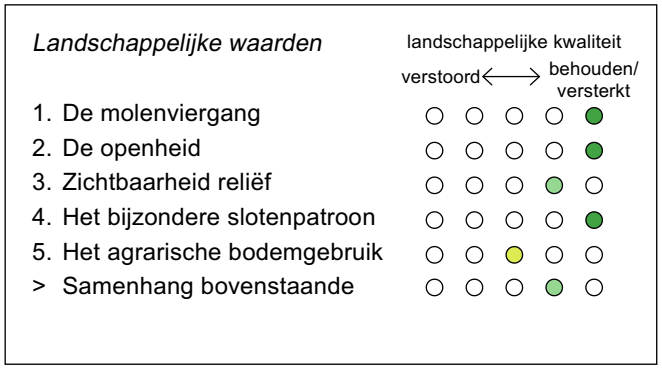
Scenario 2: nieuwe teelten

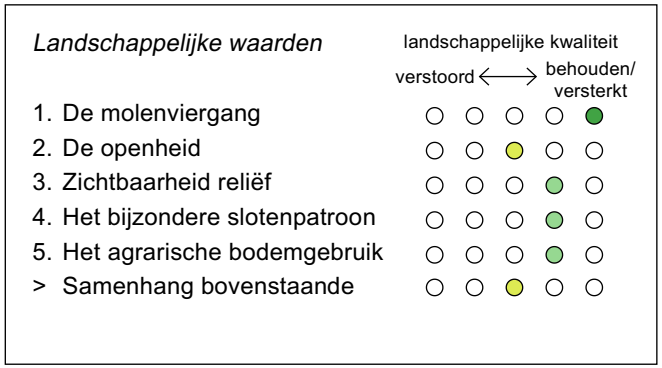
Teelten zoals lisdodden, cranberries, riet en olifantsgras gedijen goed bij een hoger waterpeil. Als de teelten laag genoeg zijn blijven de openheid en het slotenpatroon behouden. In Aarlanderveen zou het een intensiever grondgebruik betekenen. Belangrijk is dat het landschap niet fragmenteert in kleinere blokken van verschillende gewassen, zoals we kennen van akkergronden.

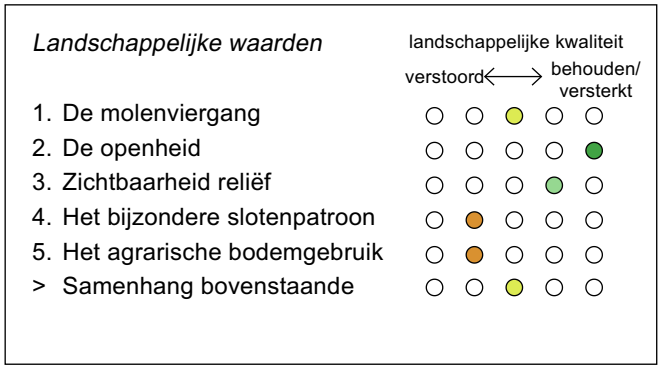

Scenario 3: overstroomgebied

Bij hoge waterstanden kan een polder of droogmakerij worden gebruikt om het water tijdelijk in op te vangen, om andere gebieden te ontlasten. Overstroomgebieden zijn aantrekkelijk voor verschillende flora en fauna, vooral moerasnatuur en -vogels en weidevogels. De openheid en hoogteverschillen blijven, indien zorgvuldig bijgehouden, bewaard. Ook de sloten blijven herkenbaar in droge periodes, al zullen de oevers een grilliger verloop krijgen. Aandachtspunt is de molenviergang, de molens mogen niet worden beschadigd door de hogere waterstand.

↓ In 1742 was het gebied ten noorden van Aarlanderveen één grote watervlakte. De polders waren onder water gelopen door de intensieve vervening. Kaart van Lodewijk Kraakhorst. [HR]

Scenario 4: helemaal onder water

Droogmakerijen zijn diepe gebieden in het Hollandse landschap. Door de diepte te gebruiken om water in op te vangen en vast te houden kunnen andere, meer fragiele gebieden mogelijk worden gespaard. De winst voor cultuurhistorie ligt dus hoofdzakelijk elders; in de droogmakerij van Aarlanderveen verandert het karakteristieke landschapsbeeld ingrijpend. De openheid blijft behouden en bij een niet al te hoge waterstand blijft het reliëf deels zichtbaar. Maar het slotenpatroon verdwijnt volledig, en de molens van de viergang blijven achter als onbruikbare relicten in het landschap.

Landschappelijke waarden	landschappelijke kwaliteit verstoord ⟷ behouden/versterkt
1. De molenviergang	○ ● ○ ○ ○
2. De openheid	○ ○ ○ ○ ●
3. Zichtbaarheid reliëf	○ ● ○ ○ ○
4. Het bijzondere slotenpatroon	● ○ ○ ○ ○
5. Het agrarische bodemgebruik	● ○ ○ ○ ○
> Samenhang bovenstaande	○ ● ○ ○ ○

↓ Het Bentwoud, een jong bos in de Hazerswoudsche Droogmakerij. [SHM]

Scenario 5: elzenbroekbos

Het oerlandschap van het Groene Hart: elzenbroekbos. Het Bentwoud bij Zoetermeer is een voorbeeld van een recent aangelegd bos in de droogmakerij. Het landschap is er ingrijpend veranderd. Net als bij het Bentwoud zou de karakteristieke openheid van Aarlanderveen verloren gaan. Ook de molens verliezen hun beeldbepalende positie als bakens in het open landschap. De sloten kunnen blijven als onbeplante stroken in het bos (zie foto hierboven), maar de hoogteverschillen en verschillende peilgebieden worden visueel vlak getrokken. Bovendien gaat de markering van de lintdorpen met opgaand groen in het open landschap verloren.

Landschappelijke waarden	landschappelijke kwaliteit verstoord ⟷ behouden/versterkt
1. De molenviergang	○ ● ○ ○ ○
2. De openheid	● ○ ○ ○ ○
3. Zichtbaarheid reliëf	○ ● ○ ○ ○
4. Het bijzondere slotenpatroon	○ ○ ● ○ ○
5. Het agrarische bodemgebruik	● ○ ○ ○ ○
> Samenhang bovenstaande	● ○ ○ ○ ○

Toelichting scenario's

Op basis van de provinciale status als beschermingscategorie 1 van het kroonjuweel is aanpassen en transformeren in beginsel uitgesloten.

Scenario 4 en 5 zijn vanuit cultuurhistorie gezien niet wenselijk. Het landschap transformeert tot een nieuw landschap, de cultuurhistorische waarden van het kroonjuweel gaan verloren.

Scenario 2 en 3 zijn niet geheel ondenkbaar vanuit cultuurhistorie, maar een zorgvuldige uitwerking vanuit de landschappelijke waarden is van groot belang, zodat de karakteristieken van het kroonjuweel herkenbaar blijven.

Scenario 1 is vanuit cultuurhistorie het meest passend. De bestaande landschapskarakteristieken blijven behouden. In het vroege ontginningslandschap ten zuiden van de droogmakerij passen hooilanden historisch gezien goed, zeker nabij de Grote Wetering. In de droogmakerij – een meer ontworpen en minder organisch ontstaan landschap – dient de eenheid van het landschap, omgeven door de ringdijk, herkenbaar te blijven. Dit is een landschappelijke ontwerpopgave.

Eindnoten en bronnen

Eindnoten

1 Vos, e.a., 2018 (via: RCE).
2 Tielhof en Van Dam, 2006, p. 32.
3 ‘Akte van beleening van Willem van Outshoorn met de heerlijkheden Oudshoorn en Aarlanderveen door graaf Willem van Henegouwen’, 1321; en koopakte van deze heerlijkheden voor Arnoud van IJsselsteyn’, 1355. Nationaal Archief, toegang 3.19.41.
4 Tielhof en Van Dam, 2006, p. 36.
5 Enqueste, p. 126-127.
6 Enqueste, p. 126-127.
7 Beunder en Van ’t Riet, 1992, p. 69.
8 Beunder en Van ’t Riet, 1992.
9 Van ’t Riet, 2005, p. 300.
10 Van ’t Riet, 2005, p. 306.
11 Tymstra en Van der Meulen, 1988, p. 5
12 Van ’t Riet, 2005, p. 79.
13 Beunder en Van ’t Riet, 1992, p. 34
14 Cordfunke en Van ’t Riet, 2021.
15 Den Hengst, 2018, p. 16
16 Den Hengst, 2018, p. 24.
17 Interview met de Stichting Vrienden van het Kroonjuweel

Bronnen

Beunder, P.C. en A.J.J. van ’t Riet, *Omzien naar Aarlanderveen*, 1992. Nieuwkoop: De Boer.

Buro Sant en Co & FABRICations, 'Groene Hart, ontwerpend onderzoek naar een adaptief en gedifferentieerd landschap', 2019.

Cordfunke, I. en A. van ’t Riet, ‘Ziekenhuisverleging in Aarlanderveen’, in: *Sinds jaar en dag in Aarlanderveen*, november 2021.

Den Hengst, J., ‘De trein in Aarlanderveen’, In: *Sinds jaar en dag in Aarlanderveen*, november 2018.

‘Enqueste ende informatie upt stuck van der reductie ende reformatie van den schiltaelen, voertijts getaxeert ende gestelt geweest over de landen van Hollant ende Vrieslant. Gedaen in den jaere MCCCCXCIIII.’ (“*Enqueste*”). Heruitgave door E.J. Brill, 1876. Leiden: A.W. Sijthoff.

Erisman, J.W. & B. Strootman, *Naar een ontspannen Nederland*, 2021

‘Informacie up den staet faculteyt ende gelegenheyt van de steden ende dorpen van Hollant ende Vrieslant om daernae te reguleren de nyeuwe schiltaele. Gedaen in den jaere MDXIV.’ (“*Informacie*”). Heruitgave door R. Fruin, 1866. Leiden: A.W. Sijthoff.

SteenhuisMeurs, ‘Landschapsbiografie Groene Hart’ [rapport], 2021.

Tielhof, M. van en P.J.E.M. van Dam, *Waterstraat in stedenland. Het hoogheemraadschap van Rijnland voor 1857*, 2006. Utrecht: Matrijs.

Tymstra, F. en J. van der Meulen, *De kleipijp als bodemvondst. Beknopt overzicht van tien jaar onderzoek naar de belangrijke pijpenmakerscentra in de 17e en 18e eeuw*. 1988. Leiden: Pijpelogische Kring Nederland.

Riet, A.J.J. van 't, *Meeten, boren en besien. Turfwinning in de buitenrijnse ambachten van het Hoofheemraadschap van Rijnland 1680-1900*, 2005. Hilversum: Verloren.

Vereniging Deltametropool, 'Knelpuntenanalyse Groene Hart', 2020.

Vos, P., M. van der Meulen, H. Weerts en J. Bazelmans, *Atlas van Nederland in het Holoceen. Landschap en bewoning vanaf de laatste ijstijd tot nu*, 2018, Amsterdam: Prometheus.

Zwieten, J.W. van, *Oude prentkaarten vertellen over: Alphen, Oudshoorn, Aarlanderveen en Zwammerdam*, 1981. Alphen aan den Rijn: Repro-Holland.

Geraadpleegde archieven

EL Erfgoed Leiden (beeldbank)
GA Gemeentearchief Alphen aan den Rijn (beeldbank)
HR Hoogheemraadschap Rijnland (beeld- en kaartenbank)
RHCR Regionaal Historisch Centrum Rijnstreek en Lopikerwaard (beeldbank)
SaMH Streekarchief Midden-Holland (beeldbank)
UA Utrechts Archief (beeldbank)
NA Nationaal Archief:

- 4.ZHPB3 Plaatsingslijst van uitbreidings- en bestemmingplannen behorend tot het archief van Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland, 1906-1965
- 3.19.41 Inventaris van een verzameling papieren, afkomstig van de familie Van Reede van Oudtshoorn, 1321-1902
- 3.02.43 Provinciale Planologische Dienst in Zuid-Holland
- 3.20.76 Inventaris van het archief van de familie Del Court van Krimpen, (1506) 1611-1979
- 3.02.22 Inventaris van het archief van de Griffie van de provincie Zuid-Holland(1826) 1946 - 1975 (1991)
- 2.11.5006 Inventaris van het archief van de Cultuurtechnische Dienst / Landinrichtingsdienst en daarbij gedeponeerde archieven, 1935-1995
- 2.11.5146 Inventaris van het archief Beheersplannen van Staatsbosbeheer, 1945-1995
- 3.11.5328 Inventaris van het archief van de Cultuurtechnische Dienst / Landinrichtingsdienst in de provincie Zuid-Holland en taakvoorgangers, 1923-1997

Colofon

Dit onderzoek werd uitgevoerd door SteenhuisMeurs in opdracht van provincie Zuid-Holland.

Projectteam SteenhuisMeurs

Projectgroep provincie en gemeentes
Provincie Zuid-Holland:

Gemeente Alphen aan den Rijn:

Voor het opstellen van dit ontwikkelingskader hebben we gesproken met de volgende Aarlanderveners: (archivaris van het gemeente-archief van Alphen aan den Rijn), (Stichting Vrienden van het Kroonjuweel Aarlanderveen) en (Belangenvereniging Aarlanderveen).

SteenhuisMeurs BV, Paterswolde
Hoofdweg 255 9765 CH Paterswolde
050 3080100
www.steenhuismeurs.nl

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van SteenhuisMeurs. Let op: Op de afbeeldingen in deze rapportage kunnen auteursrechten van toepassing zijn. Wij zijn niet aansprakelijk voor schade die voortkomt uit het ongeoorloofd gebruik van het beeldmateriaal in deze uitgave.

Wij hebben ons best gedaan om alle rechthebbenden met betrekking tot het beeldmateriaal in dit rapport te achterhalen. Als u denkt dat uw materiaal zonder voorafgaande toestemming is gebruikt, neem dan contact met ons op.

© SteenhuisMeurs BV, Paterswolde

PZH - 240900302

